

Searching Persian sources and references for the book *Rezvan*:

An imitation of *Golestan* by Mirza Aqa-Khan Kermani

Najmeh Hosseini Sarvari*

Ali Jahanshahi Afshar**

Abstract

Rezvan is the first book by Political activist, journalist, writer, and constitutionalist intellectual, "Mirza Aqa Khan Kermani". From his youth until the days nearing the end of his life, he was busy collecting narrations and finalizing this book. Mirza Aqa-Khan wrote *Rezvan* in imitation of the style of *Sa'di's Golestan*, but many of the stories, poems, and sentences in the book are taken from works of classical Persian literature; texts such as *One Thousand and One Nights*, *Kelileh and Demneh*, *Tales of "Obeyd Zakani"* and others. The subject of this research is the identification and description of the Persian sources and references of *Rezvan*. This research was conducted by searching classical sources of Persian literature and describing and qualitatively analyzing the data, and can be of interest to researchers in order to gain a better understanding of Mirza Aqa-Khan's thoughts, the evolution of his thoughts, and his influence on other writers. The results of this research show that Mirza Aqa-Khan had thoroughly studied classical literature. His main source in writing *Rezvan* was *Golestan*. He used a significant number of classical Persian literature texts to compile the book, and he narrated these narratives exactly, with slight changes in names and words, or with abridgement and sometimes in detail.

Keywords: Mirza Aqa-Khan Kermani, *Rezvan*, Persian poetic and prose works, Poems, Tales, Prover.

* Associate Professor of Persian Language and Literature, Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, Iran (Corresponding Author), n.hosseini@uk.ac.ir

** Associate Professor of Persian Language and Literature, Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, Iran, a.j.afshar@uk.ac.ir

Date received: 28/11/2024, Date of acceptance: 15/08/2025, Date Printed: 06/08/2026

Introduction

Mirza Aqa-Khan Kermani (1854-1896) was a political activist, journalist, writer, and constitutionalist intellectual. He was killed in Tabriz, along with "Sheykh Ahmad Ruhi" and "Mirza Hassan-Khan Khabir-al-Molk, on charges of participating in the murder of "Nasir-al-Din Shah" and on the orders of "Mohammadali Mirza", the crown prince of "Muzaffar-al-Din Shah". Most researchers believe that Mirza Aqa-Khan is one of the most influential modernist intellectuals of the Constitutional revolution, whose efforts, and especially his writings, played an important and undeniable role in the Iranians' awareness and their struggle for freedom.

Mirza Aqa-Khan and other constitutional intellectuals played an important role in literary modernization and a fundamental revision of the form and content of Persian literature. They initially and seriously paid attention to Persian prose, because there were no examples in classical Persian prose in the field of modern types of prose writing, such as critical and social articles, plays, stories, etc. However, the work of these writers was not limited to criticizing classical Persian prose or recommending simple writing. Rather, they also created valuable examples of modern Persian prose through their writing and translation.

Mirza Aqa-Khan was a creative thinker, had a strong memory, and read a lot and he wrote, despite his short and eventful life, numerous works on history, wisdom and philosophy, literature, politics, and the social life of Iranians, as well as music, dance, calligraphy, and more. Researchers have divided his works into two stages: imitation and a stage of breaking tradition and innovation. *Rezvan* is Mirza Aqa-Khan's only literary prose in the imitation stage. This book is written in imitation of *Sa'di's Golestan* and in riming prose and contains mostly moral stories, fragments, verses and proverbs in Persian and Arabic. Although *Golestan* was Mirza Aqa-Khan's primary source for writing *Rezvan*, he also drew on other classical Persian and Arabic literary works. The subject of this research is to identify and describe the Persian sources and references of *Rezvan*.

Materials & Methods

The aim of this research is to identify and describe the sources and references of *Rezvan*. This research was conducted using the method of qualitative text description and analysis, relying on library studies and searching classical sources of Persian literature. This article will be useful for researchers to become more

information with Mirza Aqa-Khan's thoughts, the evolution of his thoughts, and the influence of the Persian literary tradition on his thoughts and writings.

Discussion and results

Rezvan is Mirza Aqa-Khan's only literary prose in the imitation stage. This book is written in fluent and rhyming prose and contains a total of 354 tales organized into five sections: a preface, a detailed introduction, four chapters, and an ending; and of these, only seven are poetic tales, and except for five, the rest of the tales are short. The subject of most of *Rizvan's* tales is wise advice, like *Golestan* and other tales of classical Persian literature.

A relatively large number of *Rezvan's* tales are repetitions of tales from classic works of Persian literature. The main source of *Rizvan* is *Golestan*. In addition to completely imitating the prose style, genre, structure, and general theme of *Golestan*, Mirza Aqa-Khan wrote the preface, a long Tale titled "Jedal ba Modaei" (Arguing with a Claimant) and four other tales of *Rezvan* in imitation of the tales of *Golestan*.

The most important sources for *Rezvan*, after *Golestan*, are the stories of Raghīb Isfahani, Obeyd Zakani, and Fakhr-al-Din Ali Safi, *Qabusnameh*, *Kelileh and Demneh*, *One Thousand and One Nights*, some works of Attar Neyshaburi, *Masnavi Ma'navi* (Rumi's spiritual Masnavi), *Shahnameh* and *Jami's Baharestan* are also among the main sources of this book. Mirza Aqa-Khan narrated these tales in their entirety, either unchanged or with slight changes, and in a more concise and sometimes more detailed form than the original source, and in the simple language common in his time. In addition to anecdotes, verses from Sa'di's ghazels and poems by other classical poets, as well as Persian proverbs, are other Persian sources of *Rezvan*, which are explained in detail in this article.

Conclusion

Rezvan is a book written by Mirza Aqa Khan in imitation of the prose style, structure, and subject matter of Sa'di's *Golestan*, but many of the stories, poems, and themes of the book are taken from other classic works of Persian language and literature. Mirza Aqa-Khan has narrated these tales exactly, with slight changes in names and words, or in abridgement, and sometimes in detail, but he has not mentioned any of *Rezvan's* sources in the text of the book. Also, to write *Rezvan*, he did not only use the books he had read; he also heard some old tales from others and included them

in the book. Therefore, we can only be sure that *Golestan* is the only source that Mirza Aqa-Khan read repeatedly and carefully to write *Rezvan*. However, the close resemblance of some narratives and sayings to classical texts of Persian literature can be a testament to Mirza Aqa-Khan's deep and extensive knowledge of the Persian literary tradition.

Bibliography

- Aesop (1991), *Aesop's Legneds*, Translated by S. M Mirbaqiyan, Qom: Matbooāt-e Dini. [in Persian]
- Ājand, Y (1984), *Modern Iranian Literature*, Tehrān: Amir Kabir. [in Persian]
- Ājodāni, M (2005), *Iranian Constitutionalism*, Tehrān: Akhtarān, 6th edition. [in Persian]
- Ājodāni, M (2006), *Either Death or Modernity*, Tehrān: Akhtarān, 3th edition. [in Persian]
- Ādammiyat, F (1978), *Thoughts of Mirzā Āqā Khān Kermāni*, Tehrān: Payām. [in Persian]
- Āryanpur, Y (2008), *From Sabā to Nimā*, Vol 1, Tehrān: Zavvār, 9th edition. [in Persian]
- Attār Neyshaburi, Farid-al-din (1991), *Tazkerat Al-owliya*, Correction by M. Este'lāmi, Tehrān: Zavvār, 6th edition. [in Persian]
- Attār Neyshaburi, Farid-al-din (2007), *Mosibatnāme*, Introduction, Corrections and Annotations by M. Shafie Kadkani, Tehrān: Sokhan. [in Persian]
- Attār Neyshaburi, Farid-al-din (1974), *Manteq Al-teyr*, Introduction, Corrections and Annotations by M. Mashkur, Tehrān: Tehrān bookstore. [in Persian]
- Bāghdār Delgoshā, A (2015), "Rereading the Book of Rezvān; An Unpublished Treatise by Mirzā Abdol-Hosseini Khān Bardsiri Kermāni (Mirzā Āqā Khān Kermāni)", *Payām Bahārestān*, Vol 3, Y 7, No 25, 248-268. [in Persian]
- Bahā-al-din Ameli (Sheykh Bahāei), Mohammad ebn Hassan (1982), *Kashkul*, Vol 2, Beirut: Al-Alami Publications, 6th edition. [in Arabic]
- Bahmanyār, A (2002), *Dāstānnāme-ye Bahmanyāri*, Tehrān: University of Tehrān, 3th edition. [in Persian]
- Balaÿ, C and M. Cuypers (1987), *At the sources of the Persian novel*, Translated by A. Karimi Hakkāk, Tehrān: Pāpiroos. [in Persian]
- Dabestāni Kermāni, M (1949), "Mirzā Āqā-Khān Kermāni", *Yaghmā*, Y 2, No 6, 255-259. [in Persian]
- Dabestāni Kermāni, M (1950), "Mirzā Āqā Khān Kermāni", *Yaghmā*, Y 3, No 2, 82-87. [in Persian]
- Divānbeygi Shirāzi, Seyyed Ahmad (1985), *Hadiqat-Al-shoarā*, Correction, completion and annotation: A. Navāei, Tehrān: Zarrin. [in Persian]
- Dowlātābādi, Y (1983), *Life of Yahyā*, Vol 1, Tehrān: Ferdowsi and Attār, 4th edition. [in Persian]

89 Abstract

- Fakhr al-din Ali Safi (1967), *Latāyef Altavāyef*, Correction by A. Golchin Maāni, Tehrān: Eqbāl. [in Persian]
- Ferdowsi, Abolqāsem (2005), *Shāhnāmeḥ*, Correction by J. khāleqi Motlaq and M. Omid Sālār, Vol 6, New York: Iran Heritage Foundation. [in Persian]
- Foruzānfar, B (1983), *Sources of Stories and Allegories in the Masnavi*, Tehrān: Amir Kabir, 3th edition. [in Persian]
- Ghazali, Abu-hamed Mohammad ebn Mohammad (1936), *Nasihat Almoolook*, Correction by Jalāl-al-din Homāei, Tehrān: Parliament Printing House. [in Persian]
- Hamd-al-lah Mostowfi, (2008), *Tārikh-e Gozideh*, Effort by A. Navāei, Tehrān: Amir Kabir, 5th edition. [in Persian]
- Helāli Joghataei, Badr-al-din (1998), *Divān-e Helāli Joghataei bā Shāh va Darvish va Sefāt Alāsheqin*, Correction by Saeed Nafisi, Tehrān: Sanāei. [in Persian]
- Hosseini Qazvini, Sharafaldin (2004), *Almo'jam fi Āsār-e Molook Alajam*, Effort by A. Fatouhinasab, Tehrān: Cultural Heritage and Honors Association. [in Persian]
- Jāmi, Nur-al-din Abd-al-rahmān (1989). *Bahārestān*, Correction by I. Hākemi, Tehrān: Ettelāāt, 2th edition. [in Persian]
- Kamāli Tāhā, M (No Date), *The Rule of Law; The Idea of Legalism in 19th Century Iran*, No Place. [in Persian]
- Karimi Hakkāk, A (2015), *Recasting Persian Poetry: Scenarios of Poetic Modernity in Iran*, Translated by M. Ja'fari, Tehrān: Morvārid, 2th edition. [in Persian]
- Karimi Hakkāk, A (2015), *Bud va Nemud-e Sokhan (Existence and Appearance of Speech)*, Tehrān: Nārmak. [in Persian]
- Khāndmir, ghiyās-al-din ebn Homām-al-din Hosseini (1983), *Tārikh-e Habib-Al-siyar*, With an introduction by J. Homāei, Vol 2, Tehrān: Khayyām. [in Persian]
- Khazrāei, A (2003), *Dictionary of Iranian proverbs*, Shirāz: Navid Shirāz. [in Persian]
- Majd Khāfi (1966), *Rowze-ye Khold*, Correction by H. khadivjam, Tehrān: Zavvār. [in Persian]
- Masudi, Ali ebn Hossein (1999), *Moruj-Al-zahab*, Translated by H. Pāyandeh, Tehrān: Elmi va Farhangī, 6th edition. [in Persian]
- Mirzā Āqā-khān Kermāni (No Date), *Sad khatābeh (One Hundred Speech)*, Edited by M. Mahjub, Tehrān: Book company. [in Persian]
- Mirzā Āqā-khān Kermāni (No Date), *Nāmeḥāye Tabeid (Letters of exile)*, Effort by H. Nāteq and M. Firuz, No Place. [in Persian]
- Mirzā Āqā-khān Kermāni and Others (2017), *Seven Treatises: Documents of Constitutional Studies in Iran*, Effort by A. Haqdār, Tehrān: Bāshgāh Adabbiyāt. [in Persian]
- Modarres Razavi, M (No Date), *Ta'liqāt-e Hadīqat-Al-haqiqat*, Tehrān: Elmi. [in Persian]
- Mostamli Bokhāri, Aboo Ebrāhim Esmāil ebn Mohammad (1983), *Sharh-Al-taarrof Lemazhab-Al-tasavvof*, Introduction, Corrections and Annotations by M. Rowshan, vol 2, Tehrān: Asātir. [in Persian]

- Mowlavi, Jalāl-Al-din (1983), *Masnavi Ma'navi*, Effort by M. Est'lāmi, Vol 2, Tehrān: zavvār. [in Persian]
- Mowlavi, Jalāl-Al-din (1984), *Masnavi Ma'navi*, Effort by M. Est'lāmi, Vol 3, Tehrān: zavvār. [in Persian]
- Nasr-Al-lah Monshi (1977), *Kelileh and Demneh*, Correction by M. minavi Tehrāni, Tehrān: University of Tehrān, 5th edition. [in Persian]
- Nāzem-Al-eslām Kermāni (1997), *History of the Iranian Awakening*, Effort by A. Saeedi Sirjāni, Tehrān: Peykān, 5th edition. [in Persian]
- Obeyd Zākāni (1963), *Kolliyāt (All his writings)*, Comparison with A. Eqbal's Correction Version and the Explanation and Translation of Arabic Poems and Verses by S. Atābaki, Tehrān: Zavvār. [in Persian]
- One Thousand and One Nights* (1949), Translated by Abd-al-latif Tasuji, Tehrān: Ali Akbar Elmi and Partners Library. [in Persian]
- Onsor-Al-maāli Keykavus ebn Eskandar (1985), *Qābusnāme*, Correction by Gh. Yoosefi, Tehrān: Elmi va Farhangī, 3th edition. [in Persian]
- Qāem Maqām Farāhani, Seyed Abo-al-qāsem (No Date), *Monshaāt*, Collected by Prince Mo'tamed-al-dowleh Hāj Farhād Mirzā, Tehrān: Elmiyeh Eslāmiyeh. [in Persian]
- Qobādi, H (2004), *Foundations of Contemporary Persian Prose*, Tehrān: Jahād Dāneshgāhi. [in Persian]
- Rāgheb Isfahani, Hossein ebn Mohammad (1999). *Mohāzerāt-Al-odabā va Mohāverāt-Al-shoarā va Al-bolaghā*, Beirut: Dār-Al-arqam. [in Arabic]
- Rāgheb Isfahāni, Hossein ebn Mohammad (1992), *Navāder; Translation of Mohāzerāt Alodabā va Mohāverāt Al-shoarā va Al-bolaghā*, Effort by A. Mojāhed, Tehrān: Soroosh. [in Persian]
- Rashid-Al-din Meybodi, Abolfazl, (1997). *Kashf-Al-asrār va Oddat-Al-abrār*, Effort by A. Hekmat, Vol 1, Tehrān: Amir Kabir, 6th edition. [in Persian]
- Sa'd-Al-din Varāvini (1984), *Marzbānāme*, Effort by Kh. Khatib Rahbar, Tehrān: University of Shahid Beheshti. [in Persian]
- Sa'di, Mosleh-al-din (1989), *Kolliyāt (All his writings)*, Introduction by M. Forouqi and A. Eqbāl Āshtiyāni, Tehrān: Jāvidān, 7th edition. [in Persian]
- Sanāei, Abo-al-majd Majdod ebn Ādam (No Date), *Hadiqat-Al-haqiqat*, Correction by M. Modarres Razavi, Tehrān: Sepehr. [in Persian]
- Sarafrāzi, A and A. Bāghdār Delgoshā (2015), "Reviewing Saadi's position in the thought of intellectuals of the Constitutional Era (with emphasis on the attitude of Mirzā Āqā Khān Kermāni)", *History Research*, Y 10, No 38, 45-59. [in Persian]
- Shāmlu, A (1998), *Ketāb-e Kucheh*, Vol 1, Tehrān: Māziyār, 2th edition. [in Persian]
- Vāsef Modarresi, Mohammad Mahdi (No Date), *Hekāyāt-e Delpasand*, Effort by Mohammad Abdalrahmān ebn Hājī Rowshan, Lithographic Version, Kanpur: Nezām. [in Persian]

91 Abstract

Zahir-Al-din Fāryābi (2002), *Divān (Collection of His poems)*, Correction, research and explanation by A. Yazdgerdi, Effort by A. Dādbeh, Tehrān: Qatreh. [in Persian]

Zakariyā ebn Mohammad Mahmud Qazvini (1994), *Asār-Al-belād va Akhbār-Al-ebād*, Translated by Jahnāgir Mirzā Qājār, Correction by M. Mohaddes, Tehrān: Amir Kabir. [in Persian]

جست‌وجو در منابع و مآخذ فارسی کتاب «رضوان»: تقلیدی از گلستان به قلم میرزا آقاخان کرمانی

نجمه حسینی سروری*

علی جهانشاهی افشار**

چکیده

رضوان، نخستین کتاب میرزا آقاخان کرمانی مبارز سیاسی، روزنامه‌نگار، نویسنده و روشنفکر مشروطه‌طلب است که نوشتن آن را در بیست‌وپنج‌سالگی آغاز کرده و تا روزهای نزدیک به پایان عمرش، در کار جمع‌آوری روایت‌ها و تدوین نهایی کتاب بوده‌است. اگرچه میرزا آقاخان رضوان را به تقلید از شیوهٔ گلستان سعدی نوشته‌است، بسیاری از حکایت‌ها و اشعار کتاب برگرفته از آثار متقدم ادبیات فارسی، مثل هزارویک‌شب، کلیله و دمنه، مثنوی‌های مولانا و عطار، حکایت‌های عبید زاکانی و... است. موضوع این مقاله، شناسایی و شرح منابع و مآخذ فارسی رضوان است. این پژوهش با جست‌وجو در منابع متقدم بر کتاب و توصیف و تحلیل کیفی داده‌ها صورت گرفته‌است و می‌تواند در آشنایی بیشتر با اندیشه‌های میرزا آقاخان، سیر تحول اندیشه‌های او و تأثیرپذیری او از دیگر نویسندگان، مورد توجه پژوهشگران قرار گیرد. نتایج این پژوهش حاکی از وسعت نظر و دانش میرزا آقاخان بر سنت ادبیات فارسی است و نشان می‌دهد که اگرچه منبع اصلی او در نگارش رضوان، گلستان بوده‌است، برای تدوین کتاب از تعداد قابل توجهی از متون متقدم و بیش از همه، حکایت‌های عبید زاکانی و فخرالدین علی صفی، بهره برده و این روایت‌ها را عیناً و با تغییر اندک اسامی و واژه‌ها یا با تلخیص و گاه به تفصیل نقل کرده‌است.

* دانشیار بخش زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران (نویسندهٔ مسئول)،
n.hosseini@uk.ac.ir

** دانشیار بخش زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران،
a.j.afshar@uk.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۰۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۲۴، تاریخ چاپ: ۱۴۰۵/۰۵/۱۵

کلیدواژه‌ها: میرزا آقاخان کرمانی، رضوان، متون نظم و نثر فارسی، اشعار، حکایت‌ها، ضرب‌المثل‌ها.

۱. مقدمه

میرزا آقاخان کرمانی، مبارز سیاسی، روزنامه‌نگار، نویسنده و روشنفکر مشروطه‌طلب، در خانواده‌ای سرشناس و اهل علم و عرفان، در قصبه مشیز بردسیر و در سال ۱۲۷۰ هـ. ق متولد شد و در سال ۱۳۱۴، به دستور محمدعلی میرزا، ولیعهد مظفرالدین شاه، به اتهام مشارکت در قتل ناصرالدین شاه و به همراه شیخ احمد روحی و میرزا حسن‌خان خبیرالملک، در تبریز به قتل رسید (بنگرید به ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۷۶: ۱۱-۱۳). اکثریت قریب به اتفاق پژوهشگرانی که در آثار خود به ریشه‌های مشروطه‌خواهی و اندیشه‌های متفکران سیاسی مشروطه‌طلب و روشنفکران تجددخواه پرداخته‌اند و طلعه‌های نوجویی در نظم و نثر فارسی را مرکز توجه خود قرار داده‌اند، میرزا آقاخان را یکی از تأثیرگذارترین روشنفکران تجددخواه دوران مشروطه می‌دانند و با دقت نظر به زندگی، آثار و اندیشه‌های سیاسی، فرهنگی و ادبی او پرداخته‌اند.

به اعتقاد محجوب، میرزا آقاخان «نماینده برازنده‌ترین متفکرانی بود که در دوران نوجوانی عصر ترقی و رنسانس ایران می‌زیستند» (میرزا آقاخان، بی‌تا، الف: LI). ناظم‌الاسلام کرمانی و بسیاری دیگر^۱، برای تلاش‌ها و به‌خصوص نوشته‌های میرزا آقاخان، نقشی برجسته و انکارناپذیر در بیداری ایرانیان قائل‌اند. کریمی حکاک که به دیدگاه‌های میرزا آقاخان درباره شعر، تاریخ و اخلاق پرداخته، معتقد است که «او روشنفکری اهل جدل و کاملاً آشنا با ادبیات فارسی بود که با شور و اشتیاق تمام، در صدد معرفی و ترویج اصلاحات فرهنگی در ایران برآمده» (کریمی حکاک، ۱۳۸۹: ۹۱) و در کنار آخوندزاده و ملکم‌خان، در تجدد ادبی و «زمینه‌سازی برای بازسازی بنای شعر فارسی»، نقشی اساسی ایفا کرده‌است. (کریمی حکاک، ۱۳۹۴: ۱۵۲) آجودانی نیز به دیدگاه‌های میرزا آقاخان درباره ادبیات و تأثیر و نقش او در تجدد ادبی توجه کرده و معتقد است که «آقاخان بیش از هرکسی و حتی دقیق‌تر و منظم‌تر از آخوندزاده، منتها به همان شیوه او و با توجه به شیوه شعر اروپایی، در چندوچون شعر فارسی سخنانی آورده‌است» (آجودانی، ۱۳۸۴: ۱۹۰-۱۹۱).

او و دیگر نظریه‌پردازان تجدد ادبی، هنگام توجه به لزوم تجدید نظر اساسی در شکل و محتوای ادبیات، ابتدا و به‌طور جدی، به نثر این دوره پرداخته‌اند؛ چرا که در زمینه انواع جدید نثرنویسی، از نمایشنامه و داستان تا مقالات انتقادی و اجتماعی و... نمونه‌هایی در نثر کلاسیک فارسی وجود نداشت و به علاوه، امکان بیان دیدگاه‌ها و اندیشه‌های جدید ادبی، فلسفی، سیاسی و اجتماعی در قالب نثر، برای کوشندگان سیاسی و فرهنگی بیشتر فراهم بود (بنگرید به آجودانی، ۱۳۸۵: ۱۴۸-۱۵۶)؛ اما کار این روشنفکران و نویسندگان، تنها به انتقاد از نثر کلاسیک فارسی یا توصیه به ساده‌نویسی محدود نشده‌است بلکه آنها «با تألیف و ترجمه، نمونه‌های ارزنده نثر جدید فارسی را هم به وجود آوردند که نخستین سرمشق‌های شیوه جدید در زبان و ادبیات فارسی است؛ شیوه‌ای انشایی که با منشیه‌نویسی‌های دوره قاجار از اساس متفاوت است» (بنگرید به همان: ۷۴). از آن جمله می‌توان به مقالات و نمایشنامه‌های آخوندزاده، نوشته‌های ملک‌خان و «کتاب/حمد» طالبوف اشاره کرد. تقریباً تمام نوشته‌های میرزا آقاخان نیز، اعم از نوشته‌های تاریخی و فلسفی، سیاسی و اجتماعی و ادبی او، نثری روشن، رسا و خیال‌انگیز دارد؛ «بهترین نمونه‌های آن داستان کشت و کشتار بابیان و سرگذشت دلفگار آوارگی خود اوست که در *رضوان* و *رساله سه مکتوب آورده‌است*» (آدمیت، ۱۳۷۵: ۲۳۳) و نیز بخش سوم سه مکتوب، به نام «*سوسمارالدوله و کلانتر*» که به روال نمایی و داستانی تنظیم شده و به انتقاد از اصول مملکت‌داری قاجارها پرداخته‌است» (آژند، ۱۳۸۴: ۳۴۷).

میرزا آقاخان، علی‌رغم زندگانی کوتاه و پر نشیب و فراز خود، بسیار خواننده و بسیار نوشته‌است. حاصل ذهن جستجوگر، حافظه قوی، مطالعات گسترده و تجربیات زندگی کوتاه اما پرماجرایی زندگی او، نوشته‌هایی است با مضامین گوناگون از تاریخ، حکمت و فلسفه، ادبیات، سیاست و زندگی اجتماعی ایرانیان تا موسیقی و رقص و خط و خطاطی و... قبادی (۱۳۸۳: ۱۵۱) آثار او را از نظر محتوایی، به سه دسته ادبی، تاریخی-فلسفی و سیاسی-اجتماعی تقسیم کرده‌است و آدمیت (۱۳۵۷: ۲۲۰ و ۲۳۲) معتقد است که «میرزا آقاخان در قلمرو نویسندگی، دو شخصیت متمایز دارد: یکی اینکه از نظر سبک و مقام نگارش در زمره ادیبان و نثرنویسان پیشین به شمار می‌رود و دیگر، شخصیت او به‌عنوان نویسنده سیاسی و اجتماعی» و به این جهت، مقام ادبی میرزا آقاخان را نیز باید «در دو مرحله متمایز بررسی کرد: مرحله تقلید و مرحله سنت‌شکنی و ابتکار».

از میان تمام آثار میرزا آقاخان، *رضوان* تنها نثر ادبی او در مرحله تقلید است؛ کتابی به نثر مسجع، مشتمل بر حکایات اغلب اخلاقی که آن را به تقلید از *گلستان* سعدی به قطعه‌ها، ابیات و امثال فارسی و عربی آراسته است. هرچند *گلستان* اصلی‌ترین منبع میرزا آقاخان در نگارش *رضوان* بوده، بسیاری از حکایت‌ها، حکمت‌ها و امثال و اشعار کتاب برگرفته از دیگر آثار متقدمان است. موضوع این پژوهش، شناسایی و شرح منابع و مآخذ *رضوان* است. این پژوهش با جست‌وجو در منابع متقدم بر کتاب صورت گرفته است و علاوه بر اینکه تصویری جامع از کتاب مورد بحث به خوانندگان ارائه می‌دهد، می‌تواند در آشنایی بیشتر با اندیشه‌های میرزا آقاخان، سیر تحول اندیشه‌های او و تأثیرپذیری او از سنت ادبیات فارسی، مورد توجه پژوهشگران قرار گیرد.

۱.۱ بیان مسئله

شکی نیست که میرزا آقاخان بر زبان و ادبیات فارسی و عربی کاملاً مسلط بوده^۱، زبان ترکی و فرانسه را نیز به‌خوبی می‌دانسته (بنگرید به میرزا آقاخان، بی‌تا: ۵۴) و چنان‌که در «رساله ماشاءالله» آورده است، برای «منطقیات شفا»، خلاصه نوشته و «حیاء/العلوم» غزالی و «حکمت‌الاشراق» سهروردی را به ترکی ترجمه کرده است (بنگرید به میرزا آقاخان و دیگران، ۱۳۹۵: ۶۴). علاوه بر این، ترجمه «تلماک» (Telemachus) به فارسی و نوشتن رساله «جنگ هفتادودو ملت» بر مبنای «قهوه‌خانه سورات» (Surat Coffee) برناردن دوسن پی‌یر (Bernardin de Saint-Pierre)، از تسلط او بر زبان فرانسه حکایت می‌کند (بنگرید به آرین‌پور، ۱۳۸۷: ۲۹۲). بنابراین، به نظر می‌رسد آنچه از متن‌های متقدم ادبی در *رضوان* نقل کرده، حاصل مطالعه درازدامن او در ادبیات فارسی و عربی و حتی ترکی و فرانسوی باشد اما اگر گفته دولت‌آبادی (۱۳۶۲: ۶۶) را بپذیریم که

برای آن کتاب هرچه را از گفتار دیگران پسند می‌کند، ذخیره می‌نماید؛ چنان‌که ماهتاب شبی، در کنار زاینده‌رود در موقع طغیان آب، ساعتی چند تفرج‌کنان به‌سر می‌بردیم، بدیهه مختصری از نگارنده شنیده، در روشنی بامداد به‌زحمت نوشته، در *رضوان* درج می‌نماید،

محتمل است که برخی حکایت‌هایی که از آثار دیگران نقل کرده، حاصل شنیده‌های او باشد؛ ضمن اینکه در متن کتاب *رضوان* نیز در هیچ موردی به منبع و اصل حکایت اشاره نکرده است. با وجود این، بی‌گمان تدوین نهایی کتاب، حاصل مطالعه درازدامن میرزا آقاخان

جست‌وجو در منابع و ... (نجمه حسینی سروری و علی جهانشاهی افشار) ۹۷

و تسلط او بر زبان‌های گوناگون بوده‌است. هدف این پژوهش، شناسایی منابعی است که میرزا آقاخان در تألیف رضوان از آنها سود برده‌است. از آنجا که بسامد بهره‌بردن میرزا آقاخان از مآخذ عربی بسیار است و با منابع فارسی برابری می‌کند، مجال پرداختن به آنها در این جا ممکن نیست و پژوهش دیگری را می‌طلبد؛ بنابراین به ذکر منابع فارسی اکتفا شده‌است.

۲.۱ پیشینه پژوهش

اغلب آثاری که درباره میرزا آقاخان نوشته شده‌است، به فراز و فرود زندگی و فعالیت‌های سیاسی او توجه کرده‌اند؛ از آن جمله می‌توان به دو مقاله دبستانی (۱۳۲۸ و ۱۳۲۹) با عنوان «میرزا آقاخان کرمانی» منتشر شده در مجله «یغما» اشاره کرد. درباره دیگر آثار میرزا آقاخان، نقش او در تجدد ادبی و تاریخ‌نگاری هم معدود مقاله‌هایی منتشر شده‌است اما درباره کتاب *رضوان* پژوهش‌های زیادی در دست نیست. مقاله باغدار دلگشا (۱۳۹۴)، بعد از شرح مختصری از زندگی میرزا آقاخان، *رضوان* را معرفی و موضوعات محوری آن را برشمرده‌است. سرافرازی و باغدار دلگشا (۱۳۹۴) در تبیین جایگاه سعدی در اندیشه روشنفکران عصر مشروطه، بعد از تأکید به تقلید میرزا آقاخان از سبک و اسلوب گلستان، باز هم به شرح موضوعی *رضوان* پرداخته‌اند. کامل‌ترین اثر درباره میرزا آقاخان، اندیشه‌ها و آثار او و از جمله *رضوان*، کتاب «اندیشه‌های میرزا آقاخان» نوشته فریدون آدمیت است. این کتاب از مهم‌ترین منابع مورد استناد مقاله حاضر است. استناد این پژوهش به متن *رضوان*، نسخه خطی موجود در کتابخانه ملک به شماره ۰۰۶۳۲/۰۰۰-۰۳-۱۳۹۳، کتابت‌شده در سال ۱۳۲۳ ه. ق. است. این دست‌نویس، کامل‌ترین نسخه از میان دیگر متن‌هایی است که در اختیار نویسندگان این مقاله قرار دارد. متن به خط نستعلیق خوانا، روی کاغذ سبز روشن فرنگی و در ۳۱۷ برگ پانزده‌سطری و با مرکب سیاه نوشته‌شده و تمام صفحات متن با جوهر قرمز و در بالای صفحه، شماره‌گذاری شده‌است.

۲. بحث اصلی

از میان تمام آثار میرزا آقاخان، *رضوان* تنها اثر ادبی او در مرحله تقلید است؛ کتابی که آن را به تقلید *گلستان* نوشته و چنان‌که در مقدمه «ریحان بوستان/فروز»^۳ آورده، در نگارش آن از رعایت شیوه تقلید، دقیقه‌ای را فروگذار نکرده‌است؛ تا آنجا که می‌گوید: «حالی که از انجام

آن نسخه بپرداختم، خود را زاید‌الحد مسعود انگاشتمی بلکه سعدی عصر پنداشتمی.» (میرزا آقاخان، ۱۳۱۳: ۷) به گفتهٔ دولت‌آبادی، وی نوشتن این کتاب را در ۱۲۹۵ ق، یعنی در ۲۵ سالگی و در کرمان آغاز کرده‌است و چنان که خود در دیباچهٔ کتاب ذکر کرده‌است، نوشتن و تدوین نهایی آن را در ۱۳۰۴، یعنی نه یا ده سال پیش از مرگ، تمام کرده‌است:

در آن سالی که رضوان مختتم شد هزار و سیصد و چارش رقم شد

(میرزا آقاخان، ۱۳۲۳ هـ. ق: ۲۲)

اما به گفتهٔ آدمیت (۱۳۵۷: ۲۲۵)، تأثیر فرهنگ و تاریخ اروپا در اندیشهٔ او که در بعضی از حکایت‌های *رضوان* منعکس شده، نشان می‌دهد که بعد از این تاریخ نیز مطالبی به کتاب افزوده‌است. بنابراین، هرچند از لحاظ تاریخ آغاز نگارش، *رضوان* را اولین کتاب میرزا آقاخان دانسته‌اند، بی‌گمان کتاب گشوده‌ای بوده‌است که تاریخ پایان آن دقیقاً معلوم نیست. به گفتهٔ دولت‌آبادی که او را در سی‌ویک‌سالگی، یعنی در ۱۳۰۱ ق، در اصفهان ملاقات کرده‌است، کتاب را در کرمان شروع کرده، در اصفهان هم به نوشتن مشغول بوده و آن را در استانبول کامل کرده‌است (بنگرید به دولت‌آبادی، ۱۳۶۲: ۱۵۸). همچنین، از آنچه در مقدمهٔ *رضوان* آورده و در «*ریحان بوستان/فروز*» نیز با صراحت بیشتری بر آن تأکید کرده، چنین برمی‌آید که میرزا آقاخان نه سال، یعنی تا روزهای نزدیک به پایان عمرش، در کار جمع‌آوری روایت‌ها و تدوین نهایی *رضوان* بوده‌است:

وقتی در ایرانم هوای اقتفای گلستان به سر افتاده‌بود. چندان که یک دو جزوی بر آن شیوه، از سواد به بیاض کشیدم، حوادثی چنان روی داد که سرگشتهٔ دهر و آوارهٔ شهر به‌شهر شدم.... همین که در ساحت روم مجال خودنمایی و فرصت سخن‌سرایی به دست آمد، تنی چند از ادبای آن دیارم بر اتمام آن اوراق بی‌ترتیب، تشویق و تنسیب کردند. (میرزا آقاخان، ۱۳۱۳ هـ. ق: ۷)

بنابراین، آنچه در دیباچهٔ *رضوان* دربارهٔ سبب تألیف کتاب و مدت زمان نوشتن آن آمده، صرفاً به مناسبت تقلید از *گلستان* سعدی و در دوره‌ای نوشته‌شده که میرزا آقاخان، سعدی را خداوند نویسندگی می‌دانسته‌است. به گفتهٔ دولت‌آبادی (۱۳۶۲: ۱۶۱)، میرزا آقاخان

به رسم قدیم ایران، مصمم بوده به تقلید سعدی که دیباچه را به نام سعد زنگی نوشته، دیباچهٔ *رضوان* را به نام شاه یا یکی از شاهزادگان و رجال معظم ایران بنویسد و لکن

ستمکاری بسیار که از دولتیان دیده، به حدی که به ترک یار و دیار واداشته، از این اندیشه منصرف نموده، دیباچهٔ مزبور را در قسطنطنیه، به نام عبدالحمید ثانی می‌نویسد.

کتاب در مجموع شامل ۳۵۴ حکایت است. از این تعداد، فقط هفت حکایت منظوم‌اند و به‌جز پنج حکایت، بقیهٔ حکایت‌ها کوتاه‌اند. موضوع اغلب حکایت‌ها نیز مثل گلستان و دیگر حکایت‌های ادبیات کلاسیک فارسی و به تصریح خود نویسنده، نکته‌های حکیمانه و پند و اندرز است:

همه مقصود ما پند و ادب بود	نه اظهار کمالات و حسب بود
چه حکمت‌های یونانی که گفتیم	چه گوهرهای عمانی که سفتیم
اگر ناید به گوش رغبت کس	ز ما ابلاغ حکمت باشد و بس

(میرزا آقاخان، ۱۳۲۳ هـ.ق: ۲۲)

علاوه بر حکایت‌هایی که موضوع آنها پند و اندرز است، حکایت‌های طنز و هزل‌آمیز و... نیز از نظر موضوع و شیوهٔ پرداخت، تفاوت چندانی با حکایت‌های کلاسیک فارسی ندارد؛ اما در برخی حکایت‌ها و از جمله حکایت‌هایی که دربارهٔ برخی شخصیت‌های هم‌عصر خود یا کسانی مثل مونتسکیو، لویی چهاردهم، ناپلئون و... نقل کرده، برخی انتقادات سیاسی و اجتماعی و اندیشه‌های نو غربی را نیز وارد متن کرده‌است.

از میان پنج حکایت بلند کتاب، یک روایت دربارهٔ شورش مردم روم است و وزیر فرزانهٔ قیصر که آنها را به شیوه‌ای زیرکانه مجاب و دعوت به آرامش می‌کند. حکایتی دیگر، ماجرای جوانی اطریشی که «جمعی از انگیختگان» شیفتهٔ او می‌شوند، روایت بی‌مایه‌ای است که بی‌جهت طولانی شده و تعداد زیاد کلمات فرانسوی که با خط فارسی نوشته شده‌است، خواندن متن را مشکل و حتی غیرممکن می‌کند. ظاهراً میرزا آقاخان در ایام جوانی نیز، به ضرورت و برای کمک به حسن ناهیدی که قرار بوده نقش فرنگی را در تعزیه‌ای بازی کند، کلمات فرانسوی را با خط فارسی نوشته‌است (بنگرید به دبستانی، ۱۳۲۸: ۲۵۸) اما در متن *رضوان* ضرورتی برای نوشتن کلمات فرانسوی به این شکل نیست؛ مگر اینکه شیوه‌ای باشد برای اظهار فضل و نشان دادن تسلط نویسنده بر زبان فرانسه، در برابر خوانندهٔ ناآشنا با الفبای لاتین و واژه‌های فرانسوی.

سه حکایت دیگر، شرح رویدادهای زندگی شخصی اوست؛ در یک حکایت دیدار خود را با «صهبا»ی شاعر شرح می‌دهد و دو روایت بلند، شرح آوارگی او و جور و تعدی

حاکم کرمان است؛ در یکی، از صفات رذیله و ظلم و تعدی «عبدالحمید ناصرالدوله فرمانفرما»، پسر «فیروز میرزای فرمانفرما» و وزیر او، «میرزا سید کاظم وکیل‌الدوله»، می‌گوید و از عاقبت «وکیل‌الدوله» که چطور به دستور «ناصرالدوله» کشته می‌شود و در دیگری، دیدار با پیری روشن‌ضمیر را روایت می‌کند که با شنیدن شرح آوارگی آقاخان و بدفعالی‌های «ناصرالدوله فرمانفرما» که «به حکم یک بدبختی آسمانی، در ملک ما، فعال مایشاء و فرمان‌فرما گشت تا رعیت از دست جورش متفرق شد» (میرزا آقاخان، ۱۳۲۳ هـ. ق: ۲۱۷)، در مقام تسلی او برمی‌آید و او را با نوید برجیده‌شدن زودهنگام بساط ظلم دل‌داری می‌دهد.

یک حکایت بلند نیز به تقلید از حکایت مشهور گلستان سعدی، «جدال با مدعی»، نوشته شده و موضوع آن به بحث درباره جبر و اختیار محدود نشده است؛ بلکه بحث و جدل دو شخصیت، بیشتر بر سر اوضاع زمانه است؛ اینکه آیا «فلک...خرمن آزادگان سوخته. هر وطن‌پرستی را به ذلت و تنگدستی مبتلا داشته است و هر نادان فرومایه را به ذروه اعتلا افراشته است» (میرزا آقاخان، ۱۳۲۳ هـ. ق: ۲۸۶) یا اینکه

هرج و مرج اوضاع زمانه، همه از مساوی برخ است، نه مطاری چرخ... و هر عامی محمدمطلب... به مجرد آنکه اسامی کتبی فهرسانه حفظ نموده و ابیاتی چند، ژاژ و غلط از باده و ساده، کمابیش در ذهن همی سپرد، نام خود را ادیب و دانشمند گذارد... و احیاناً اگر روزگار بر وفق مرادش نگردد... شوخ‌دیده شکایت از زمانه ساز کند (همان: ۲۸۷-۲۸۸).

در نهایت، بحث و جدال دو شخصیت با دخالت پلیس و ارجاع داوری به قاضی ایرانیان، شیخ‌الرئیس ثانی^۴، به پایان می‌رسد.

سرانجام، میرزا آقاخان در سال ۱۳۰۴، تدوین نهایی رضوان را به پایان برده و چنان که در مقدمه ریحان بوستان/فروز آورده است، کتاب مورد پسند اغلب ادیبان روزگار او قرار گرفته است؛ البته غیر از یکی از فیلسوفان نامی آن روزگار که به گفته آدمیت (۱۳۷۵: ۲۲۴) باید سیدجمال‌الدین اسدآبادی باشد^۵:

در واقع عموم ادیبان آن سواد اعظم را نیز طرز آن کتاب شیوا، پسندیده و مطبوع افتاده، از هر سو تبریک گفتند و تهنیت و تقریظ نوشتند مگر یکی از فیلسوفان نامی که برخلاف دیگران، زبان به تعنتم باز کرد و شنعت و ملامت آغاز نهاد. (میرزا آقاخان، ۱۳۱۳ هـ. ق: ۷)

۱.۲ رضوان و گلستان

مهم‌ترین شباهت *رضوان* به *گلستان* سعدی، سبک نثر، ساختار و موضوع کلی کتاب است؛ مجموعه‌ای از حکایت‌ها که به نثر مسجع رسا و شیوا و آمیخته به نظم نوشته شده و در پنج بخش، دیباچه، یک مقدمه مفصل، چهار موسم و یک خاتمه سامان یافته‌است. از همان آغاز متن، شباهت جزء به جزء دیباچه *رضوان* با *گلستان*، چه از لحاظ معنا، ترتیب سخن و سبک نگارش، نشان‌دهنده تقلید میرزا آقاخان از سبک و شیوه نگارش سعدی است:

تعالی ذات لم یزل که وحدتش منشأ کثرت است و به وصف اندرش مزید حیرت. هر تنزیه که خوانیش، تعطیل ذات است و چون تشبیه سرایی، تحدید صفات؛ پس، ثنای حضرتش لایحصى است و تحدیث نعمتش، واجب الایفاء. در هر نفسی، شکرها باید و در هر شکری، نفس‌ها برآید.... (میرزا آقاخان، ۱۳۳۳ هـ. ق: ۱)

ماشطه طبعی را فرموده تا چهر عروسان گل، غازه کند و باران ربیعی را فرستاده تا جعد سنبل تازه نماید. بسیط بوستان را به تشریف قدوم موکب بهاری، بساط ستبرق انداخته و اطفال نوباوه گلستان را از سندس سبز ورق خلعت ساخته. برگ ریاحین را از ریاح ربیعی، سرخ‌رویی بخشوده و... (همان)

علاوه بر دیباچه، حکایت بلند «جدال با مدعی» و چهار حکایت دیگر *رضوان* را به تقلید از حکایت‌های *گلستان* سعدی نوشته‌است و نیز گاه جمله یا بیتی را عیناً از سعدی نقل کرده یا به تقلید از جملات یا ابیات مشهور او، نوشته و سروده است؛ برای مثال: «یکی از مریدان هر روز پگاه، پیش پیر طریقت رفتی و از تنگی معاش و قلت مؤونت شکایت گفتی که عیال بسیار دارم و کفاف اندک» (همان). «یکی از رفیقان شکایت روزگار نامساعد نزدیک من آورد که» «کفاف اندک دارم و عیال بسیار» (سعدی، ۱۳۶۸: ۶۹).

«از صحبت یارانم در دمشق ملالتی پدید آمده، ترک مصاحبت گفتم» (میرزا آقاخان، ۱۳۳۳ هـ. ق: ۱۳۲).

«از صحبت یاران دمشق ملالتی پدید آمده بود. سر در بیابان قدس نهادم» (سعدی، ۱۳۶۸: ۹۹).

تأثیر غزلیات سعدی را نیز می‌توان در بعضی اشعار سروده میرزا آقاخان دید:

جفا و درد چه داند دلی که خرسند است؟ مگر دلی که به دستان زلف پابند است
(میرزا آقاخان، ۱۳۲۳ هـ.ق: ۵۶)

شب فراق که داند که تا سحر چند است مگر کسی که به زندان عشق در بند است
(سعدی، ۱۳۶۸: ۵۵۳)

۲.۲ ابیاتی از دیگر شاعران

علاوه بر سعدی، تأثیر مستقیم دیگر شاعران بر میرزا آقاخان و تقلید از اشعار آنها را نیز می‌توان در کتاب دید:

«تشنگی جوی آب کمتر جوی تا بجوشد ز هر طرف آب»
(میرزا آقاخان، ۱۳۲۳ هـ.ق: ۱۳۵)

«آب کم جو تشنگی آور به دست تا بجوشد آب از بالا و پست»
(مولوی، ۱۳۶۳: ۱۴۹)

ابیاتی از اشعار شاعران نیز عیناً یا با اندکی تغییر در *رضوان* آمده‌است: برای مثال:
«حکایت شتر و ماهتاب و اعرابی شنیده‌باشد اگر پادشاه بنده‌نواز»
(میرزا آقاخان، ۱۳۲۳ هـ.ق: ۱۹)

با اندکی تغییر، از ابیات قطعات ظهیرالدین فاریابی (۱۳۸۱: ۲۰۸) است:
«حکایت شتر و ماهتاب و اعرابی شنیده‌ام که شنیدست شاه بنده‌نواز»
یا در بیت:

«آن سلسله‌مو چون دست بر طرهٔ پُرخم زد یک سلسله‌مو بگشاد، صد سلسله بر هم زد»
(میرزا آقاخان، ۱۳۲۳ هـ.ق: ۸۲)

مصرع دوم بیت، با اندک تفاوتی در دیوان آشفته شیرازی و در غزلی با مطلع «تا چند حدیث از جم رو جام دمدام زن / جامی کش و پشت پا بر مملکت جم زن» آمده‌است: (بنگرید به دیوان‌بینی شیرازی، ۱۳۶۴: ۳۹-۴۰)

جست‌وجو در منابع و ... (نجمه حسینی سروری و علی جهانشاهی افشار) ۱۰۳

برخیز پریشان کن آن کاکل مشک‌افشان یعنی که به فرق ماه از غالیه پرچم زن
برهم زدن ار خواهی جمعیت دل‌ها را یک سلسله مو بگشا صد سلسله بر هم زن
اما به نظر می‌رسد که میرزا آقاخان، صورت کامل بیت را با اندک تفاوتی، از آغاز یکی
از تصنیف‌های ظاهراً مشهور دوره قاجار نقل کرده‌است:

«ای سلسله مو دستی بر طره پرخم زن یک سلسله مو بگشا، صد سلسله بر هم زن»
«خواهی که شود کشته از هر طرفی فوجی جانا صف مژگان را یک مرتبه بر هم زن ...»
برخی دو بیت آغازین تصنیف را به «فروغی بسطامی» منسوب کرده‌اند؛ اما این ابیات در
دیوان فروغی موجود نیست.
همچنین است بیت:

«گر بدی گوهری به جای سخن او فرود آمدی ز چرخ کهن»
که با اندک تغییری، بیتی است از «هلالی جغتایی» در مثنوی «شاه و درویش»:
گر بدی گوهری و رای سخن آن فرود آمدی به جای سخن
(هلالی جغتایی، ۱۳۳۷: ۲۲۲)

۳.۲ حکایت‌ها

تعداد نسبتاً زیادی از حکایت‌های *رضوان*، تکرار حکایت‌های آثار متقدم یا شبیه به آنهاست. این حکایت‌ها به شکل کامل، بدون تغییر، با اندکی تغییر و به صورت موجزتر و گاه مفصل‌تر از منبع اصلی نقل شده‌اند. میرزا آقاخان برخی حکایت‌ها را که از متن‌های فنی و مصنوع به *رضوان* راه یافته‌اند، به زبان ساده رایج روزگار خود نقل کرده‌است؛ برای مثال داستان «خسرو با مرد زشت‌روی» که در *مرزبان‌نامه* آمده‌است: «... وقتی خسرو را نشاط شکار برانگیخت؛ بدین اندیشه به صحرا بیرون شد، چشمش بر مردی زشت‌روی آمد، دمامت منظر و لقای منکر او را به فال فرخ نداشت...» (بنگرید به سعدالدین وراوینی، ۱۳۶۳: ۵۶۶-۵۶۹)، در متن *رضوان* خلاصه شده و با این عبارات آمده‌است: «ملک پرویز را در شکارگاه، شبانی از پیش اسب طالع شد. اسب خسرو سقطه خورده، نزدیک بر آنکه ملک را بیندازد. همراهانش او را به فال بد گرفتند. ملک فرمود: این می‌شوم را بکشید که به فال میمون نیست...» (میرزا آقاخان، ۱۳۲۳ هـ. ق: ۱۶۰)

از آنجا که میرزا آقاخان، شیوه نگارش کسانی مثل «میرزا مهدی‌خان منشی» و صاحب «وصّاف» را عامل افتادن نثر فارسی در «تعسّفات بیهوده» می‌دانسته (بنگرید به ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۷۶: ۲۲۳)، بعید نیست که نگارش رضوان و شیوه او در برگردان حکایت‌های متقدم، تمرینی برای ساده‌نویسی بوده که در آثار متأخر خود و از جمله در مقدمه «ریحان بوستان/افروز» بر ضرورت آن تأکید کرده‌است:

کاش ادیبان ما به همان قدر عبارات وحشی گلستان اکتفا کرده، دایره اغلاق و پیچیدگی الفاظ را چنان وسعت نمی‌دادند که آخر از میان آن، اشکال مهیبی چون وصّاف‌الحضره و یمینی جرفاذقانی و تاریخ معجم و درّه نادره که طلسمات عجیب‌اند، برون آید و کس این باب مغلق را نگشاید

و ادامه می‌دهد: «سادگی و صفا برای سخن، خاصیتی طبیعی و خداداد است که چونان آب زلال و نسیم شمال، روح را حیات تازه و دل را نشاط بی‌اندازه می‌بخشد» (میرزا آقاخان، ریحان بوستان/افروز: ۳-۴). با وجود این، اغلب منابع متقدمی که میرزا آقاخان در نگارش رضوان از آنها سود برده‌است، متن‌هایی به نثر ساده و روان هستند و از میان آنها بیش از همه به حکایت‌های راغب اصفهانی، عبید زاکانی و فخرالدین علی صفی نظر داشته‌است.

۱.۳.۲ حکایت‌های عبید زاکانی و علی صفی

در متن رضوان، ۱۴ حکایت از عبید زاکانی و ۱۵ حکایت از علی صفی نقل شده‌است و سه حکایت بین این دو منبع مشترک است؛ از آن جمله:

«یکی از ترس دزدان در مسجد با موزه نماز می‌گذارد. گفتندش: با موزه نماز نباشد. گفت: اگر نماز نباشد، موزه باشد» (میرزا آقاخان، ۱۳۲۳هـ. ق: ۲۴۱).

«درویشی گیوه در پا نماز می‌گذارد. دزدی طمع در گیوه او بست، گفت: با گیوه نماز نباشد. درویش دریافت و گفت: اگر نماز نباشد، گیوه باشد» (عبید زاکانی، ۱۳۴۲: ۲۸۸) نیز (بنگرید به فخرالدین علی صفی، ۱۳۶۴: ۳۲۶).

حکایت «یکی را پرسیدند که پیش از این، مردم دعوی خدایی و پیغمبری می‌کردند. اکنون چه شد که یکی از ایشان پدیدار نیست؟ گفت: این زمان مردم را از گرسنگی نه خدا به یاد می‌آید، نه پیغمبر» (میرزا آقاخان، ۱۳۲۳هـ. ق: ۲۲۸). در حکایت‌های عبید زاکانی به «مولانا عضدالدین نسبت داده‌شده‌است: «شخصی از مولانا عضدالدین پرسید: چون است

جست‌وجو در منابع و ... (نجمه حسینی سروری و علی جهانشاهی افشار) ۱۰۵

که در زمان خلفا، مردم دعوی خدایی و پیغمبری بسیار می‌کردند...» (عبید زاکانی، ۱۳۴۲: ۲۷۰).

و حکایت «گدایی بر در سرای توانگری رفت و چیزی خواست. از اندرون خانه جواب آمد: که خانم در خانه نیست. درویش گفت: من پاره نان خواستم، خانم را نخواستم که به من چنین جواب دهید» (میرزا آقاخان، ۱۳۲۳هـ. ق: ۲۲۴)، با اندک تفاوتی در واژه‌ها در حکایت‌های علی صفی آمده‌است: «درویشی به در خانه بخیلی رفت و شیء الله زد...» (فخرالدین علی صفی، ۱۳۶۴: ۳۷۰).

بعضی از حکایت‌هایی که در «طایف/الطوائف» و آثار عبید آمده، در منابع دیگری نیز نقل شده‌اند؛ برای مثال، حکایتی که در *رضوان* درباره یکی از ملوک عباسی آمده «که او را خوردن خاک عادت مألوف گشته بود؛ به حدی که از هلاکش چیزی نمانده...» (میرزا آقاخان، ۱۳۲۳هـ. ق: ۱۷۳)، در «محاضرات» راغب اصفهانی (۱۳۷۱: ۱۰۷) مختصرتر و در «طایف/الطوائف» مفصل‌تر و درباره مأمون و امام رضا^(ع) آمده‌است (بنگرید به فخرالدین علی صفی، ۱۳۴۶: ۷۵).

حکایت «یکی را در نیمه ماه رمضان بگرفتند که روزه ماه مبارک را خورده و مصادره‌اش همی کردند...» (میرزا آقاخان، ۱۳۲۳هـ. ق: ۲۴۰)، بازگفت دقیق حکایت عبید است: «شخصی را در پانزدهم رمضان بگرفتند که تو روزه خورده‌ای...» (بنگرید به عبید زاکانی، ۱۳۴۲: ۲۸۰) این حکایت در «نوادر»، ترجمه قزوینی از «محاضرات» راغب اصفهانی، نیز آمده‌است و از جمله حکایت‌هایی است که قزوینی، بدون ذکر نام، از منابع دیگر به کتاب خود اضافه کرده‌است و در متن عربی *محاضرات* دیده‌ نمی‌شود (بنگرید به راغب اصفهانی، ۱۳۷۱: ۳۴۶). در این موارد نمی‌توان به‌طور یقین دانست که منبع میرزا آقاخان کدام اثر بوده‌است؛ اما به دلیل شباهت‌های بسیار زیاد و حتی جزء‌به‌جزء این حکایت‌ها با نوشته‌های عبید زاکانی و علی صفی، محتمل‌تر به نظر می‌رسد که اولاً منبع اصلی میرزا آقاخان این دو منبع بوده‌است و ثانیاً آنچه از این منابع نقل کرده، حاصل مطالعه او و نه شنیده‌هایش باشد.

حکایت فقیهی که «او را در واپور، شراب در سفره گذاردند و آهنگ نوشیدن کرد؛ تنی از حاضران گفت: ای آقا! این شراب است. گفت: از کجا دانستی؟ مگر تو شراب نوشیده‌ای؟...» (میرزا آقاخان، ۱۳۲۳هـ. ق: ۲۴۲) نیز حکایتی است که با اندکی تغییر در *نوادر* آمده‌است اما در متن عربی *محاضرات* راغب اصفهانی دیده‌ نمی‌شود: «فقیهی در کشتی

نشست. بعضی اهل کشتی نصرانی بودند. پیوسته ایشان را مذمت کردی و به شرب خمر سرزنش نمودی...» (بنگرید به همان: ۴۲۸)

علاوه بر این دو حکایت، بیست حکایت نقل شده در رضوان، در متن عربی محاضرات آمده است و از آنجا که بدون تردید میرزا آقاخان با زبان و ادبیات عربی آشنایی داشته، نمی‌توان به یقین گفت که منبع حکایت‌های او فقط ترجمه فارسی محاضرات بوده است.

۲.۳.۲ قابوس‌نامه

یافتن منبع اصلی حکایت‌های نقل شده در رضوان، وقتی مشکل‌تر می‌شود که حکایت، در چند منبع متقدم آمده و این روایت‌ها تفاوت چندانی با هم ندارند. از آن جمله آنها می‌توان به حکایت افلاطون حکیم اشاره کرد که آمیخته‌ای از دو حکایت قابوس‌نامه است:

دیوانه‌ای را نعره‌زنان در میان برزن دید که مرد و زن از هر طرف، از وی می‌گریختند و او به هریک سقط گفتی و سنگ انداختی. از آن میان، چون چشمش به حکیم افتاد، ملاطفت آغاز نمود. حکیم در ورطه فکرت فرو رفت و چون به خانه باز آمد، دوای صرع و جنون خوردن گرفت و گفت: اگر مناسبتی میان من و او پیدا نشدی، مطبوع خاطر وی نگشتمی... (میرزا آقاخان، ۱۳۲۳ هـ. ق: ۱۱۵-۱۱۶).

در قابوس‌نامه، دو حکایت درباره افلاطون و «محمد بن زکریای رازی» آمده است؛ در حکایت اول، افلاطون می‌شنود که نادانی او را مدح گفته و از غم این مصیبت که جاهلی او را ستوده، می‌گریزد. این حکایت در مصیبت‌نامه عطار نیز به همین شکل آمده است (بنگرید به عطار، ۱۳۸۶: ۴۵۰). در حکایت دوم، دیوانه‌ای به زکریای رازی و همراهانش می‌رسد و از میان جمع، فقط به زکریا لبخند می‌زند. زکریا به خانه می‌رود، مطبوع افتیمون می‌خورد و در پاسخ شاگردانش که از او علت کارش را می‌پرسند، می‌گوید: «از بهر خنده آن دیوانه که تا وی از جمله سودای خویش جزوی در من ندید، با من نخندید؛ چه گفته‌اند: کل طایر یطیر مع شکله» (بنگرید به عنصرالمعالی، ۱۳۶۴: ۳۶-۳۷). این حکایت در دفتر دوم مثنوی نیز آمده اما به جالینوس نسبت داده شده است. (مولوی، ۱۳۶۲: ۹۶)

دو حکایت دیگر رضوان را هم می‌توان در قابوس‌نامه یافت؛ حکایت لبانی که «به طمع توفیر، هر روز آب در شیر نمودی و به مشتریان فروختی و از آن بی‌خبر که گفته‌اند: زر مغشوش را ضرر به اضعاف وارد است و من خان‌هان تا نیم‌شب سلی بجنید و خیلش ببرد...» (میرزا آقاخان، ۱۳۲۳ هـ. ق: ۱۲۱)، در قابوس‌نامه به شکل مفصل‌تری آمده است:

جست‌وجو در منابع و ... (نجمه حسینی سروری و علی جهانشاهی افشار) ۱۰۷

«شنیدم که مردی گوسفندی رمه داشت فراوان. وی را شبانی بود صاین و پارسا...» (بنگرید به عنصرالمعالی، ۱۳۶۴: ۱۷۲) و حکایت هارون‌الرشید که «شبی در خواب دید که همه دندان‌هایش فرو ریخته، تعبیر این خواب را از معبری پرسید؛ معبر از لطف ادا و حسن محاضره عاری بود، گفت: همه اقارب و عشایر خلیفه از دنیا رحلت کنند...» (میرزا آقاخان، ۱۳۲۳هـ. ق: ۳۲۰) نیز در *قابوس‌نامه* با جزییات بیشتر آمده‌است (بنگرید به همان: ۴۴-۴۵).

۳.۳.۲ کلیله و دمنه

کلیله و دمنه نیز از جمله آثاری است که میرزا آقاخان در نوشتن رضوان از آن سود برده‌است؛ از آن جمله اشاره به تمثیلی که در باب «برزویه طیب» آمده‌است (بنگرید به نصرالله منشی، ۱۳۵۶: ۵۳-۵۴)، در ابیات زیر:

روز و شب موشکان سپید و سیاه	ریشه زندگی کنند تبه
تو بدان ریشه گشته‌ای آونگ	در یکی چاه تار و تیره و تنگ
چار افعی تو را ز چار طرف	خود گرفته فرا ز بهر تلف
تو به هر سو که می‌شوی مایل	نیش افعی تو را شود هایل
هر یکی ز این طبایع اضداد	جان شیرینت را دهند به باد
تا به کی در چه طبیعت خویش	نوش خواهی و غافلی از نیش
یک ره از چار طبع خود به در آی	سوی روحانیان قدس گرای

(میرزا آقاخان، ۱۳۲۳هـ. ق: ۸-۹)

این تمثیل در *حدیقه سنایی* (بنگرید به سنایی، ۱۳۲۹: ۴۰۸) نیز آمده و به عقیده مدرس رضوی (بی‌تا: ۵۲۲) «حکایت از حکایات مانویه و از کتاب *بلوهر و بوذاسف* گرفته شده‌است و حکیم سنایی، این حکایت را مسلماً از ترجمه *کلیله و دمنه* ابن مقفع گرفته و به نظم آورده‌است.»

اصل حکایت سگی که «لقمه‌ای گوشت به دهان داشت و از آب گذر نمود. چندان‌که در آب نظر کرد، گوشت پاره‌ای دیگر به آب اندر فرا دید...» (میرزا آقاخان، ۱۳۲۳هـ. ق: ۱۴۱) نیز در *کلیله و دمنه* (نصرالله منشی، ۱۳۵۶: ۵۳) دیده می‌شود. در مصیبت‌نامه عطار هم حکایتی شبیه به این، آمده‌است:

یک کلیچه یافت آن سگ در رهی ماه دید از سوی دیگر ناگهی
آن کلیچه بر زمین افکند سگ تا بگیرد ماه بر گردون به تک...

(عطار، ۱۳۸۶: ۲۴۸)

در کتاب «نوادری» نیز حکایتی شبیه به این آمده و از جمله حکایت‌هایی است که محمدصالح قزوینی به متن «محاضرات» اضافه کرده‌است. حکایت نوادر درباره گرگی است که گوسفندی می‌گیرد و با دیدن تصویر گوسفند در آب و طمع در گرفتن آن، طعمه خود را از دست می‌دهد (بنگرید به راغب اصفهانی، ۱۳۷۱: ۴۳۰-۴۳۱). این حکایت، به همین شکل و با تفصیل بیشتر، در افسانه‌های ازوپ نیز آمده (بنگرید به ازوپ، ۱۳۷۰: ۲۷) و واصف مدرسی (بی‌تا، ۲-۳)، آن را به شکل مختصر در «حکایات دلپسند» نقل کرده و گفته که حکایت را «از زبان اهل فرنگ به لسان اهل عجم درآورده‌است».

همچنین، عبارتی که میرزا آقاخان آن را تحت عنوان لطیفه آورده: «جاهل را از صحبت حکیم ملال رسد. کَمَا تَضُرُّ رِيَّاحُ الْوَرْدِ بِالْجُعَلِ» (میرزا آقاخان، ۱۳۲۳هـ. ق: ۱۹۰)، شکل فشرده این روایت کلیله و دمنه است: لثیم را از دیدار کریم و نادان را از مجالست دانا و احمق را از مصاحبت زیرک، ملالت افزاید.

کَمَا تَضُرُّ رِيَّاحُ الْوَرْدِ بِالْجُعَلِ عدیل فاخته باشد گل و عدو جُعَل

(نصرت‌الله منشی، ۱۳۵۶: ۱۰۴)

۴.۳.۲ آثار عطار نیشابوری

بعضی حکایت‌های رضوان را می‌توان در آثار عطار یافت. حکایت «هارون الرشید که شیبی طبقی طعام مزعفر از نزل خود به نزد بهلول می‌فرستد» (میرزا آقاخان، ۱۳۲۳هـ. ق: ۱۹۸) و حکایت تنی چند که «در صحبت حضرت روح به راهی می‌گذشتند. مردار سگی یافتند...، حواریون روی درهم کشیده، گفتند: این لاشه چه قدر عفونت دارد!...» (همان: ۱۰۴)، هر دو با اندک تفاوتی در مصیبت‌نامه آمده‌است. (بنگرید به عطار، ۱۳۸۶: ۲۱۱ و ۳۹۱)

ماجرای زنی صاحب‌جمال که به جوانی مدعی عاشقی می‌گوید: «برای چه بر من عاشق شدی؟ خواهر من که از دنبال من می‌آید، دختری دوشیزه و مهوش پاکیزه است و چندین برابر از من خوب‌روی‌تر است. بر او عاشق شو تا کامت برآورد...» (میرزا آقاخان، ۱۳۲۳هـ. ق: ۵۴-۵۵)، علاوه بر مصیبت‌نامه (بنگرید به عطار، ۱۳۸۶: ۳۳۵-۳۳۶)، با اندک اختلافی در

جست‌وجو در منابع و ... (نجمه حسینی سروری و علی جهانشاهی افشار) ۱۰۹

چند منبع دیگر هم آمده‌است؛ از جمله، در «کشف‌الاسرار»، در تفسیر آیه ۱۶۵ سوره مبارکه بقره: «گویند که مردی بر زنی عارفه رسید و جمال آن زن در دل آن مرد اثر کرد...» (رشیدالدین میبدی، ۱۳۷۶: ۴۴۷) و با اختلافی اندک در «مصباح‌الهدایه» (بنگرید به عزالدین کاشانی، ۱۳۸۲: ۲۸۳) و در محاضرات راغب اصفهانی (۱۴۲۰ق، ج ۲: ۵۳) نیز آمده‌است. روایت صاحب «شرح‌التعرف» از این حکایت، کاملاً منطبق با حکایت کشف‌الاسرار است؛ با این تفاوت که راوی و شخصیت ماجرا، اصمعی است. (بنگرید به مستملی بخاری، ۱۳۶۲: ۸۲۹). اگرچه حکایت رضوان بیش از همه منابع، شبیه به روایت مصیبت‌نامه است، در مقایسه با همه منابع پیشین، پایان‌بندی متفاوتی دارد و به این دلیل، بعید نیست که میرزا آقاخان این روایت را براساس شنیده‌های خود ثبت کرده‌باشد.

حکایت طایفه‌ای از پروانگان که «شبی جمع گشتند و از حال شمع خبر جستند. در آن میان، پروانه‌ای را که ز جان پروا نبود، دامان همّت به میان زد تا...» (میرزا آقاخان، ۱۳۲۳هـ. ق: ۳)، فقط با تغییر الفاظ و بدون هیچ تفاوتی در سیر کلی روایت، در «منطق‌الطیر» آمده‌است: (بنگرید به عطار، ۱۳۵۳: ۲۵۸)

«یک شبی پروانگان جمع آمدند در مضیقی طالب شمع آمدند...»

حکایت عابدی که در زمان حضرت عیسی (ع) «در دامان کوهی وطن جسته و در به روی خلق بسته‌بود...» نیز در منطق‌الطیر آمده‌است؛ با این تفاوت که در اثر عطار، ماجرا در زمان حضرت موسی (ع) اتفاق می‌افتد:

عابدی بودست در عهد کلیم در عبادت روز و شب بوده مقیم...

(بنگرید به همان: ۱۹۶-۱۹۷)

و حکایت

درویشی در غزنین، دست از علایق دنیوی شسته و در به روی خویش و بیگانه بسته بود. روزی، سلطان محمود متوجه صومعه وی شد و کس پیش فرستاد تا درویش را بگوید سلطان از غزنین به عزم زیارت و طواف شما بیرون آمده... (میرزا آقاخان، ۱۳۲۳هـ. ق: ۱۶۹-۱۷۰)،

حکایتی است که به همین شکل در «تذکره‌الاولیا» آمده و منسوب به شیخ ابوالحسن خرقانی است (بنگرید به عطار، ۱۳۷۰: ۶۶۸).

۵.۳.۲ مثنوی مولوی

حکایت نحوی و کشتی‌بان، روایت مشهوری است که در لطایف عبید زاکانی (۱۳۴۲: ۳۰۱-۳۰۲) و در دفتر اول مثنوی مولوی (۱۳۶۲: ۲۲۳) آمده اما روایت میرزا آقاخان از این حکایت، از هر دو منبع طولانی‌تر و با جزئیات بیشتری همراه است: «نحوی به سفینه درآمد. با ناخدا مذاکرات نحو در میان نهاد و از خلیل و ابن حاجب سرودن گرفت. ناخدا گفت: من نحو نخوانده‌ام و سیبویه و اخفش نمی‌شناسم...» (میرزا آقاخان، ۱۳۲۳ هـ. ق: ۱۲۶). به گفته فروزانفر (۱۳۶۲: ۲۸)، زمخشری نیز حکایتی شبیه به این را در «ربیع‌الابرار»، باب العلم و الادب آورده‌است و بنابراین، نمی‌توان به‌طور قطع گفت که منبع اصلی میرزا آقاخان کدام اثر بوده‌است.

حکایت «اعرابی و ریگ در جوال کردن او و ملامت کردن آن فیلسوف او را» از دفتر دوم مثنوی (مولوی، ۱۳۶۲: ۱۴۶-۱۴۴) نیز به‌صورت خلاصه‌تر و با تغییراتی اندک در رضوان آمده‌است: «اعرابی، عدلی از بار شتر را نبات و دیگری را حصات کرده، خود پیاده همی‌رفت. راجلی از دنبالش رسید...» (میرزا آقاخان، ۱۳۲۳ هـ. ق: ۳۲). مشابه این حکایت نیز پیش از مثنوی، در «عیون‌الانخبار» و در ذیل «زهر‌الدب» آمده‌است. (بنگرید به فروزانفر، ۱۳۶۲: ۷۹)

همچنین است اشاره گذرای میرزا آقاخان (۱۳۲۳ هـ. ق: ۱۱۵) به داستان «گریختن عیسی علیه‌السلام بر فراز کوه از احمقان» در بیت آخر حکایت زیر:

تنی از مردم کرمان، از شهر	شد گریزان به سوی کوه رمان
به یکی سنگ به سرچشمه نگاشت:	این دو بیت از ره تصدیق و گمان
خرس از این کوه رمان گشت؛ ولی	من ستوه آمدم از خلق زمان
مگر از شرّ ددان در این کوه	روزکی چند شوم جفت امان
همچو عیسی که ز دست احمق	روز و شب پد به سوی کوه روان

که در دفتر سوم مثنوی آمده‌است. (بنگرید به مولوی، ۱۳۶۳: ۱۲۰-۱۲۱)

فروزانفر (۱۳۶۲: ۱۱۲-۱۱۳)، در «مأخذ قصص و تمثیلات مثنوی» آورده که مأخذ حکایت، روایتی مندرج در جلد اول محاضرات راغب است و غزالی، این روایت را در کتابی موسوم به «یذکر فیه حماقتة اهل الاباحه» و زمخشری در «ربیع‌الابرار» آورده و به

جست‌وجو در منابع و ... (نجمه حسینی سروری و علی جهانشاهی افشار) ۱۱۱

عقیده فروزانفر، مولانا در تنظیم این حکایت، از مضمونی استفاده کرده که در مقالات شمس آمده‌است.

۶.۳.۲ هزارویک‌شب

حکایت نسبتاً بلندی در متن *رضوان*، دربارهٔ جوانی است که عاشق ملک‌زاده‌ای می‌شود و از فراق او در بستر بیماری می‌افتد و سرانجام، دل ملک‌زاده به حال او می‌سوزد و به بالین‌اش می‌آید و عاشق با دیدن روی معشوق، در حال شادی و انبساط از دنیا می‌رود. این حکایت، کاملاً شبیه به روایت کوتاهی در *هزارویک‌شب* (۱۳۲۸: ۲۹۲-۲۹۳) با عنوان «تأثیر عشق» است؛ با این تفاوت که حکایت کوتاه *هزارویک‌شب* دربارهٔ مردی از قبیلهٔ بنی عذره است و در پایان آن، معشوق که به صداقت عاشق پی برده، سه روز بعد از او، از شدت اندوه می‌میرد و بنا به وصیت‌اش، او را در قبر جوان عاشق به خاک می‌سپارند.

حکایت مشهور به شکاررفتن بهرام گور و ملاقات او با دختر دهقان که «به درون بستان‌خانه رفت و قدحی از آب انار افشرد، با گلاب بیامیخت و نزد ملک برد...» (میرزا آقاخان، ۱۳۲۳ هـ. ق: ۱۹۴)، با اندکی تفاوت و با شرح بیشتر، علاوه بر *هزارویک‌شب* (۱۳۲۸: ۲۹۶) در «*نصیحه‌الملوک*» (بنگرید به غزالی، ۱۳۱۵: ۷۴-۷۵) نیز نقل شده با این تفاوت که در هر دو روایت، داستان به انوشیروان نسبت داده‌شده و به‌جای آب انار، آب نیشکر آمده است.

۷.۳.۲ منابع دیگر

یک حکایت *رضوان*، خلاصه‌شدهٔ قسمتی از روایت پادشاهی بهرام گور در *شاهنامه* است که در *شاهنامهٔ تصحیح خالقی مطلق*، با عنوان «حکایت دیهی که به سخن خراب شد و به یک سخن آبادان» مشخص شده‌است (بنگرید به فردوسی، ۱۳۸۴: ۴۴۵-۴۵۲). سیر کلی این روایت در متن *رضوان* کاملاً منطبق با داستان *شاهنامه* است و از آنجا که میرزا آقاخان با *شاهنامه* آشنا بوده و حتی «*نامهٔ باستان*» را براساس شیوه و سبک فردوسی سروده، با یقین بیشتری می‌توان گفت که منبع اصلی این حکایت، *شاهنامهٔ فردوسی* است.

در مجموع حکایت‌های *رضوان*، دو حکایت از «*بهارستان*» جامی نقل شده‌است. حکایت «نابینایی در شب تار، چراغی در دست و سبویی بر دوش گرفته، در بازار همی‌رفت...» (میرزا آقاخان، ۱۳۲۳ هـ. ق: ۲۲۵)، در روضهٔ ششم *بهارستان* جامی آمده‌است.

(بنگرید به جامی، ۱۳۶۸: ۷۰) و حکایت کسی که دیوژن را «از هنگام طعام خوردن پرسید. گفت: توانگران هر گه که بخواهند، مسکینان هر گه که بیابند، حکیمان هر گه که گرسنه شوند، ابلهان هر دم که بهانه کنند...» (میرزا آقاخان، ۱۳۲۳ هـ. ق: ۲۳۲)، در روضهٔ دوم بهارستان (بنگرید به جامی، ۱۳۶۸: ۴۲) و لطایف‌الطوایف (بنگرید به فخرالدین علی صفی، ۱۳۶۴: ۱۹۸) آمده‌است؛ با این تفاوت که سؤال را از «حکیمی» و در محاضرات راغب اصفهانی (۱۴۲۰ ق، ج: ۱، ۷۲۷) از «طیبی» می‌پرسند.

حکایت شبلی در برخورد با «جمعی از حرامیان که بر سر کاروانیان تاختند... و او ثبات و سکینه‌اش بر جای بود...» (میرزا آقاخان، ۱۳۲۳ هـ. ق: ۱۲۳)، با تغییر در واژه‌ها، عیناً در «رسالهٔ عروضیه» قائم مقام فراهانی (بی‌تا: ۱۸۳) و حکایتی بسیار شبیه به «کی خسرو را گفتند: از مقتضیات روزگار جوانی عشرت و کامرانی است. چرا در این ایام به عیش نپردازی...»، در «روضهٔ خلد»، دربارهٔ ابومسلم خراسانی آمده‌است. (بنگرید به مجد خوافی، ۱۳۴۵: ۲۷-۲۸)

در متن رضوان، حکایتی دربارهٔ یکی از بندگان شاه‌شجاع آمده‌است که «... چون به پیشگاه غضبش آوردند، ملک فرمود: ای پلیدک! با تو چه مجازات کنم؟ بیچاره در آن حالتی که داشت، گفت: ای خداوند! اگر قصابی بکش و اگر بازرگانی بفروش و اگر پادشاهی ببخشای» (میرزا آقاخان، ۱۳۲۳ هـ. ق: ۱۹۳). در «حبیب‌السیر»، این جمله به قیصر نسبت داده شده‌است: «...ملک روم، شکست یافته، اسیر گشت و چون او را به بارگاه ملک‌شاه درآوردند، پادشاه را بشناخت و گفت: «اگر پادشاهی مرا ببخش و اگر بازرگانی بفروش و اگر قصابی بکش...» (خواندمیر، ۱۳۶۲: ۴۹۳).

حکایت کوتاهی در رضوان، ماجرای توصیهٔ ارسطو به اسکندر را شرح می‌دهد؛ مبنی بر اینکه «اگر اضمحلال دائمی ایرانیان را همی‌خواهی، مملکت ایران را به شاهزادگان و بزرگان آنجا بخش کن تا به‌ظاهر از تو خشنود شوند و...» (میرزا آقاخان، ۱۳۲۳ هـ. ق: ۲۰۲). این داستان در منابع مختلفی به‌صورت مفصل شرح داده‌شده‌است؛ از آن جمله، مسعودی (۱۳۷۸، ج: ۱، ۳۲۸-۳۲۹) در ذکر ملوک الطوایف، به تقسیم متصرفات اسکندر میان امرای محلی، به توصیهٔ ارسطو اشاره کرده‌است: «هدف اسکندر این بود که میان آنها تفرقه اندازد تا هریک از آنها بر ناحیهٔ خود چیره شود و نظم ملک خلل یابد و یک پادشاه را اطاعت نکنند که مرجع امور باشد و آنها را هم‌سخن تواند کرد».

جست‌وجو در منابع و ... (نجمه حسینی سروری و علی جهانشاهی افشار) ۱۱۳

روایت شرف‌الدین قزوینی (بنگرید به حسینی قزوینی، ۱۳۸۳: ۲۵۴-۲۵۵) نیز به نکته‌ای بیش از روایت مسعودی اشاره نکرده‌است؛ هرچند روایت مصنوع و متکلف او، بسیار طولانی‌تر از روایت مسعودی است. مؤلف «آثارالبلاد» این روایت را درباره مردم جبال آورده‌است: «گویند که اسکندر به ارسطاطالیس نوشت در ولایت جبال بعضی از ملوک را می‌بینم خوش صورت و خوش سلوک، هلاک ایشان را نمی‌پسندم و از اطلاق ایشان ایمن نیستم... ارسطاطالیس نوشت که ولایت را میان ایشان تقسیم کن تا...» (بنگرید به زکریا قزوینی، ۱۳۷۳: ۴۰۴) و حمدالله مستوفی (۱۳۸۷: ۹۷) بدون نام‌بردن از ارسطو، نوشته‌است: «چون اسکندر از دنیا رحلت خواست کرد، جهان بر ملوک الطوائف بخش کرد و در ایران، نود پادشاه را معین گردانید چنان‌که هیچ‌یک فرمان دیگری نبردی و...» (نیز بنگرید به شیخ بهایی، ۱۴۰۳: ۳۰۲).

۸.۳.۲ ضرب‌المثل‌ها

میرزا آقاخان در جای‌جای *رضوان* و به ضرورت و مناسبت موضوع، از ضرب‌المثل‌های رایج روزگار خود نیز بهره برده‌است. از جمله آنهاست:

حکایتِ امیر تیمور گورکان که

چون به هندوستان رسید، مغنیان و رامشگران را بخواست و گفت: شنیده‌ام در این نواحی نوازندگان چیره‌دست و مطربان ماهره‌سازند. نابینایی را نزد وی آوردند که در این فن بی‌نظیر بود. نابینا رود بگرفت و سرود آغاز کرد. امیر را سرودی شگفت آمد، پرسید: نام تو چیست؟ گفت: دولت. شاه فرمود: آیا دولت هم نابینا می‌شود؟ ضریب جواب داد: اگر نابینا نبود، به سرای لنگ نیامدی (میرزا آقاخان، ۱۳۲۳ هـ. ق: ۲۶-۲۷)،

ظاهراً حکایتی آشنا در افواه مردم بوده‌است؛ در «فرهنگ‌نامه/امثال و حکم/ایرانی»، این حکایت (بدون ذکر مرجع اصلی) به‌عنوان مأخذ ضرب‌المثل «دولت اگر کور نبود، به خانه لنگ نمی‌آمد» ذکر شده‌است. (خضرائی، ۱۳۸۲: ۵۳۳)

خطاب پدری به فرزندش که «...پدر خود را می‌گفت: هیچ دردی از عاشقی سخت‌تر نمی‌بینم. پدر گفت: ای فرزند دل‌بند! به گرسنگی و عیال مبتلا نگشته تا درد عشقت فراموش گردد» (میرزا آقاخان، ۱۳۲۳ هـ. ق: ۸۸) نیز ضرب‌المثلی مشهور است: گرسنگی نخوردی که عاشقی فراموش شود (از یادت برود) (بنگرید به بهمنیار، ۱۳۸۱: ۵۲۳ و خضرائی، ۱۳۸۲: ۹۵۹).

عبارت «درویشی را گفتند: بساط خود برچین. دهان خود فرو بست» (میرزا آقاخان، ۱۳۲۳ هـ. ق: ۱۱۹) نیز ضرب‌المثلی فارسی است. دهخدا در «امثال و حکم» توضیح داده‌است که منظور از درویش در اینجا، سخنور و هنگامه‌گیر است (نیز بنگرید به ذوالفقاری، ۱۳۸۸: ۵۶۸).

در بیت زیر که در موسم دوم *رضوان* آمده‌است:

دیوانه فرار کن که مست آمد دستی بالای هر دو دست آمد

(میرزا آقاخان، ۱۳۲۳ هـ. ق: ۱۲۹)

مصرع اول، ضرب‌المثل تاجیکی است؛ به صورت: «دیوانه گریز که مست آمد» (ذوالفقاری، ۱۳۸۸: ۱۶۰۷) و مصرع دوم یادآور ضرب‌المثل «دست بالای دست بسیار است».

در یکی از حکایت‌های نسبتاً بلند *رضوان*، از ظلم و تعدی حاکم کرمان یاد شده‌است که به دلیل «کرب جور او» و وزیرش، بسیاری از مردم کرمان و از جمله میرزا آقاخان، مجبور به ترک وطن شده‌اند. منظور از حاکم کرمان، عبدالحمید میرزا ناصرالدوله فرمانفرماست که به گفتهٔ میرزا آقاخان «جوانی لایعنی»، آزمند و ستمکار و «از حلیت عدل و کسوت عقل عاری بود» و منظور از وزیر او، میرزا سید کاظم وکیل‌الدوله است که در *رضوان* با این عبارات از او یاد کرده‌است: «انسانیت، مردم‌داری، دوستی، حق‌شناسی، وفا، غیرت، خیرخواهی در نظرش همه خیال واهی می‌نمود»؛ مردی «به غایت اجوف که زشتی صورتش بر خبث سریرت گواهی دادی و جز / اشرف خرقه خود مظلومه برد و دیگری زر، عنوانی به‌راستی از بهرش سراغ ندارم» (میرزا آقاخان، ۱۳۲۳ هـ. ق: ۴۶).

اشرف‌خرشدن مثلی است دربارهٔ کسی که از طریق نامشروع ثروتی جمع‌آوری می‌کند اما آن مال و ثروت در اثر حادثه‌ای، نصیب دیگری می‌گردد (خضرائی، ۱۳۸۲: ۴۰۹) شاملو بیت «دیدنی که چه کرد اشرف خرقه؟ / او مظلومه برد و دیگری زر» را در *زمرهٔ امثال و حکم* آورده و در شرح آن نوشته‌است:

ملک اشرف، آخرین امیر از خاندان چوپانیان، بوده‌است که بخل و علاقه در حد جنون او به طلا و جواهرات باعث شده از او به‌عنوان مثل اعلای حرص و طمع یاد شود... در روزگار سلطهٔ جابرانهٔ او بر آذربایجان، تعدی عمال او بسیاری را به ترک وطن واداشت؛ از جمله قاضی محی‌الدین بردعی که... به پادشاه ازبک، جانی‌بیک خان، پناه

جست‌وجو در منابع و ... (نجمه حسینی سروری و علی جهانشاهی افشار) ۱۱۵

برد و در شهر سرای، هر آدینه به منبر می‌رفت و مجلس می‌گفت. جانی بیک، مقدم او را گرامی داشت و در مجلس او حاضر شد. سخنان قاضی درباره اشرف و بیدادگری او، چنان بر شاه ازبک و لشکریانش تأثیر گذاشت که به گریه افتادند و بر سر اشرف لشکر کشیدند. اشرف به ناچار راه فرار در پیش گرفت و مجال نیافت که همه اندوخته‌هایش را با خود ببرد و به هزار قطار شتر بار زر اکتفا کرد. سرانجام گرفتار لشکر ازبک شد و سرش را بر دروازه مسجد مراغه‌ای‌های تبریز بیاویختند. (شاملو، ۱۳۷۷: ۵۲۹-۵۳۰)

ملک الشعرا بهار نیز در مثنوی کوتاهی داستان او را به نظم درآورده‌است:

خود شنیدی حدیث اشرف خر	که مثل شد به گردکردن زر
بود تاتارزاده‌ای نادان	پور تیمورتاش بن چوپان...
هفتصد بد به سال و پنجه و هشت	کاشرف خر اسیر ترکان گشت
مثلی گشت کار اشرف خر	او مظالم ببرد و ترکان زر

(بهار، ۱۳۸۷: ۷۴۴-۷۴۵)

۳. نتیجه‌گیری

میرزا آقاخان کرمانی، از جمله نویسندگان پیشگامی است که ضمن انتقاد از نثر کلاسیک فارسی و توصیه به ساده‌نویسی، با تألیف و ترجمه آثاری به نثر ساده روزگار خود، نمونه‌های ارزنده نثر جدید فارسی را به وجود آورده‌اند. کتاب *رضوان*، تنها نثر ادبی میرزا آقاخان در مرحله تقلید است که آن را به شیوه *گلستان* نوشته‌است. مهم‌ترین شباهت *رضوان* به *گلستان* سعدی، سبک نثر، ساختار و موضوع کلی کتاب است. علاوه بر آن، میرزا آقاخان دیباچه، یک حکایت بلند و چهار حکایت کوتاه *رضوان* را به تقلید از حکایت‌های *گلستان* سعدی نوشته و نیز گاه جمله یا بیتی را عیناً از سعدی نقل کرده یا به تقلید از جملات یا ابیات مشهور او، نوشته و سروده است.

میرزا آقاخان در تألیف *رضوان*، علاوه بر *گلستان*، از دیگر منابع نظم و نثر فارسی هم به‌وفور بهره‌برده‌است. حکایت‌های عبید زاکانی، علی صفی و راغب اصفهانی، پربسامدترین منابع *رضوان* و بعد از آنها، *هزارویک‌شب*، *قابوسنامه*، *کلیله و دمنه*، *مثنوی مولوی*، و بعضی آثار عطار، مهم‌ترین متن‌هایی هستند که حکایات‌ها و حکمت‌های آنها در *رضوان* بازتاب یافته‌است. ابیاتی از شاعران فارسی‌زبان، ضرب‌المثل‌های رایج و تکرارهای از *شاهنامه*

و متون روایی و تاریخی مثل روضه خلد و حبیب‌السیر نیز در رضوان دیده می‌شود. حکایت‌های کوتاه، اغلب عیناً و فقط با تغییر برخی نام‌ها و واژه‌ها و مطابق با زبان ساده روزگار نویسنده نقل شده‌اند و در مواردی با تلخیص یا تفصیل نسبت به روایت‌های متقدم. روایت‌های بلندتر متون متقدم، اغلب خلاصه شده‌اند و گاه به روایتی، اشاره‌ای ضمنی شده‌است. از میان تمام متن‌ها، گلستان سعدی تنها منبعی است که به‌یقین می‌توان گفت میرزا آقاخان برای تدوین رضوان، آن را بارها و به دقت خوانده‌است؛ چراکه او در متن کتاب از هیچ متن متقدم فارسی‌ای نام نبرده و به‌علاوه، در تدوین کتاب، نه فقط از مطالعات خود که از شنیده‌های خود نیز بهره برده‌است. باوجوداین، شباهت جزءبه‌جزء برخی روایت‌ها و گزاره‌ها به متون پیشین، می‌تواند دلیلی بر دامنه وسیع آگاهی میرزا آقاخان نسبت به سنت ادبیات فارسی باشد.

پی‌نوشت‌ها

۱. برای مثال: بنگرید به بالایی و کوبی‌پرس، ۱۳۶۶: ۳۴ و کمالی طه، بی‌تا: ۳۵۲ و دولت‌آبادی، ۱۳۶۲: ۱۰۵ و آرتین‌پور، ۱۳۸۷: ۳۹۰.
۲. میرزا آقاخان خود به‌صراحت در نامه‌ها و نوشته‌های خود به این نکته اشاره کرده‌است؛ بنگرید به میرزا آقاخان، بی‌تا: ۵۴ و ۶۴ و میرزا آقاخان و دیگران، ۱۳۹۵: ۶۴ و نیز دولت‌آبادی، ۱۳۶۲: ۶۵-۶۶ و ۱۵۹-۱۶۰.
۳. این کتاب، آخرین اثر میرزا آقاخان است که تنها یک نسخه دست‌نویس مؤلف، در کتابخانه استاد مجتبی مینوی نگهداری شده‌است. به تصریح میرزا آقاخان در ابتدای متن، نگارش کتاب در ذی‌قعدة ۱۳۱۳ آغاز شده اما نزدیک به دو ماه بعد از تاریخ آغاز تحریر متن، او را تسلیم دولت ایران کرده‌اند و بنابراین، فقط بیست صفحه آن را نوشته و کتاب، علی‌رغم طرح کاملی که داشته، ناتمام مانده‌است. تصویر نسخه دست‌نویس کتاب در اختیار نویسندگان این مقاله قرار دارد.
۴. به گفته آدمیت (۱۳۵۸: ۱۸ و ۲۲۲)، قاضی حکم داستان، شیخ‌الرئیس ثانی، ابوالحسن میرزای قاجار است که میرزا آقاخان پیشتر، در راه سفر به استانبول، در مشهد مقدس با او آشنا شده‌بود.
۵. میرزا آقاخان تمام متن نوشته سید جمال‌الدین را تحت عنوان «خطابات فیلسوفانه»، در متن ریحان بوستان/فروز آورده‌است.

کتاب‌نامه

آجودانی، ماشاءالله (۱۳۸۴)، مشروطه/یرانی، تهران: اختران، چاپ ۶.

- آجودانی، ماشاءالله (۱۳۸۵)، *یا مرگ یا تجدد*، تهران: اختران، چاپ ۳.
- آدمیت، فریدون (۱۳۵۷)، *اندیشه‌های میرزا آقاخان کرمانی*، تهران: پیام.
- آرین‌پور، یحیی (۱۳۸۷)، *از صبا تا نیما*، جلد ۱، تهران: زوآر، چاپ ۹.
- آژند، یعقوب (۱۳۶۳)، *ادبیات نوین ایران*، تهران: امیرکبیر.
- ازوب (۱۳۷۰)، *افسانه‌های ازوب*، ترجمه سید مرتضی میرباقیان، قم: مطبوعات دینی.
- باغدار دلگشا، علی (۱۳۹۴)، «بازخوانی کتاب رضوان؛ رساله‌ای منتشر نشده از میرزا عبدالحسین خان بردسیری کرمانی (میرزا آقاخان)»، *پیام بهارستان*، دوره ۳، سال ۷، شماره ۲۵، ۲۴۸-۲۶۸.
- بالایی، کریستف و میشل کویی پرس (۱۳۶۶)، *سرچشمه‌های داستان کوتاه فارسی*، ترجمه احمد کریمی حکاک، تهران: پایپروس.
- بهاء‌الدین عاملی (شیخ بهایی)، محمدبن حسین (۱۴۰۳ ه.ق)، *کشکول*، جلد ۲، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، الطبع السادس.
- بهار، محمدتقی (ملک الشعرا) (۱۳۸۷)، *دیوان/شعار*، جلد ۱، تهران: نگاه.
- بهمینار، احمد (۱۳۸۱)، *داستان‌نامه بهمیناری*، تهران: دانشگاه تهران، چاپ ۳.
- جامی، نورالدین عبدالرحمن (۱۳۶۸)، *بهارستان*، تصحیح اسماعیل حاکمی، تهران: اطلاعات، چاپ ۲.
- حسینی قزوینی، شرف‌الدین فضل‌الله (۱۳۸۳)، *المعجم فی آثار ملوک العجم*، به کوشش احمد فتوحی‌نسب، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- حمدالله مستوفی (۱۳۸۷)، *تاریخ گزیده*، به اهتمام عبدالحسین نوایی، تهران: امیرکبیر، چاپ ۵.
- خضرائی، امین (۱۳۸۲)، *فرهنگ‌نامه امثال و حکم ایرانی*، شیراز: نوید شیراز.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین حسینی (۱۳۶۲)، *تاریخ حبیب‌السیر*، با مقدمه جلال‌الدین همایی، جلد ۲، تهران: خیاام.
- دبستانی کرمانی، محمود (۱۳۲۸)، «میرزا آقاخان کرمانی»، *مجله یغما*، سال ۲، شماره ۶، ۲۵۵-۲۵۹.
- دبستانی کرمانی، محمود (۱۳۲۹)، «میرزا آقاخان کرمانی»، *مجله یغما*، سال ۳، شماره ۲، ۸۲-۸۷.
- دولت‌آبادی، یحیی (۱۳۶۲)، *حیات یحیی*، جلد ۱، تهران: عطار و فردوسی، چاپ ۴.
- دیوان‌بیگی شیرازی، سید احمد (۱۳۶۴)، *حلیقه الشعرا*، تصحیح، تکمیل و تحشیه: عبدالحسین نوایی. تهران: زرین.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۲۰ ق، ۱۹۹۹ م)، *محاضرات الادباء و محاورات الشعراء و البلغاء*، بیروت: دار الارقم.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۳۷۱)، *نوادره ترجمه محاضرات الادباء و محاورات الشعراء و البلغاء*، به اهتمام احمد مجاهد، تهران: سروش.

۱۱۸ کهن‌نامه ادب پارسی، سال ۱۷، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۵

رشیدالدین میبدی، ابوالفضل (۱۳۷۶)، *کشف‌الاسرار و عده‌الابرار*، به اهتمام علی‌اصغر حکمت، جلد ۱، تهران: امیرکبیر، چاپ ۶.

زکریا بن محمد محمود قزوینی (۱۳۷۳)، *آثارالبلاد و اخبارالعباد*، ترجمه جهانگیر میرزا قاجار، تصحیح میرهاشم محدث. تهران: امیرکبیر.

سرافرازی، عباس و علی باغدار دلگشا (۱۳۹۴). «بازنگری جایگاه سعدی در اندیشه روشنفکران عصر مشروطه (با تأکید بر نگرش میرزا آقاخان کرمانی)»، *پژوهش‌نامه تاریخ*، سال ۱۰، شماره ۳۸، ۴۵-۵۹. سعدالدین وراوینی (۱۳۶۳)، *مرزبان‌نامه*، به کوشش خلیل خطیب رهبر، تهران: دانشگاه شهید بهشتی. سعدی، مصلح‌الدین (۱۳۶۸)، *کلیات*، با مقدمه محمدعلی فروغی و عباس اقبال آشتیانی، تهران: جاویدان، چاپ ۷.

سنایی، ابوالمجد مجدود ابن آدم (بی‌تا)، *حدیقه الحقیقه*. تصحیح محمدتقی مدرس رضوی. تهران: چاپخانه سپهر.

شاملو، احمد (۱۳۷۷)، *کتاب‌کوچه*. دفتر اول، تهران: مازیار، چاپ ۲.

ظهیرالدین فاریابی (۱۳۸۱)، *دیوان*، تصحیح و تحقیق و توضیح: امیرحسن یزدگردی، به اهتمام اصغر دادبه، تهران: قطره.

عبید زاکانی (۱۳۴۲)، *کلیات*، مقابله با نسخه مصحح عباس اقبال و شرح و تعبیر و ترجمه لغات و آیات عربی: پرویز اتابکی، تهران: زوار.

عطار نیشابوری، فریدالدین (۱۳۷۰)، *تذکره‌الاولیا*، تصحیح محمد استعلامی، تهران: زوار، چاپ ۶. عطار نیشابوری، فریدالدین (۱۳۸۶)، *مصیبت‌نامه*، مقدمه، تصحیح و تعلیقات: محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: سخن.

عطار نیشابوری، فریدالدین (۱۳۵۳)، *منطق‌الطیر*، تصحیح و مقدمه و حواشی: محمدجواد مشکور، تهران: کتاب‌فروشی تهران.

غزالی، ابوحامد محمد بن محمد (۱۳۱۵)، *نصیحه‌الملوک*، تصحیح جلال‌الدین همایی، تهران: چاپخانه مجلس.

عنصرالمعالی کیکاووس بن اسکندر بن قابوس بن وشمگیر (۱۳۶۴)، *قابوس‌نامه*، تصحیح غلامحسین یوسفی، تهران: علمی و فرهنگی، چاپ ۳.

فخرالدین علی صفی (۱۳۴۶)، *لطایف‌الطوائف*، تصحیح احمد گلچین معانی، تهران: اقبال و شرکا. فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۸۴)، *شاهنامه*، تصحیح جلال خالقی مطلق و محمود امیدسالار، دفتر ۶، نیویورک: بنیاد میراث ایران.

فروزانفر، بدیع‌الزمان (۱۳۶۲)، *مآخذ قصص و تمثیلات مثنوی*، تهران: امیرکبیر، چاپ ۳.

جست‌وجو در منابع و ... (نجمه حسینی سروری و علی جهانشاهی افشار) ۱۱۹

قائم مقام فراهانی، سید ابوالقاسم (بی‌تا)، منشآت، گردآورنده: شاهزاده معتمدالدوله حاج فرهاد میرزا، تهران: کتاب‌فروشی علمیه اسلامیّه.

قبادی، حسین علی (۱۳۸۳)، بنیادهای نشر معاصر فارسی، تهران: جهاد دانشگاهی.

کریمی حکاک، احمد (۱۳۹۴)، بود و نمود سخن، تهران: نامک.

کریمی حکاک، احمد (۱۳۸۹)، طلعه تجدد در شعر فارسی، ترجمه مسعود جعفری، تهران: مروارید، چاپ ۲.

کمالی طه، منوچهر (بی‌تا)، حکومت قانون؛ اندیشه قانون‌خواهی در ایران سده نوزدهم، بی‌جا، چاپ ۳.

مدرس رضوی، محمدتقی (بی‌تا)، تعلیقات حدیقه‌الحقیقه، تهران: علمی.

مجد خوافی (۱۳۴۵)، روضه خلد، به کوشش حسین خدیوچم، تهران: زوار.

مستملی بخاری، ابو ابراهیم اسماعیل بن محمد (۱۳۶۲)، شرح‌التعرف لمذهب التصوف، مقدمه، تصحیح و تحشیه محمد روشن، جلد ۲، تهران: اساطیر.

مسعودی، علی بن حسین (۱۳۷۸)، مروج‌الذهب، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: علمی و فرهنگی، چاپ ۶.

میرزا آقاخان کرمانی (۱۳۲۳ هـ. ق)، رضوان، نسخه دست‌نویس، نزد کتابخانه ملک به شماره ۱۳۹۳-۰۳-۰۰۶۳۲/۰۰۰.

میرزا آقاخان کرمانی (۱۳۱۳ هـ. ق)، ریحان بوستان‌افروز، نسخه دست‌نویس، نزد کتابخانه شخصی مجتبی مینوی.

میرزا آقاخان کرمانی (بی‌تا)، صدخطابه، ویراسته محمدجعفر محبوب، تهران: شرکت کتاب.

میرزا آقاخان کرمانی (بی‌تا)، نامه‌های تبعید، به کوشش هما ناطق و محمد فیروز، بی‌جا.

میرزا آقاخان کرمانی و دیگران (۱۳۹۶)، هفت رساله: اسنادی از مشروطه‌پژوهی در ایران، به اهتمام علی اصغر حقدار، تهران: باشگاه ادبیات.

مولوی، جلال‌الدین (۱۳۶۲)، مثنوی معنوی، به اهتمام محمد استعلامی، دفتر ۲، تهران: زوار.

مولوی، جلال‌الدین (۱۳۶۳)، مثنوی معنوی، به اهتمام محمد استعلامی، دفتر ۳، تهران: زوار.

ناظم‌الاسلام کرمانی (۱۳۷۶)، تاریخ بیداری ایرانیان، به اهتمام علی‌اکبر سعیدی سیرجانی، تهران: پیکان، چاپ ۵.

نصرالله منشی، ابوالمعالی (۱۳۵۶)، کلیله و دمنه، تصحیح مجتبی مینوی طهرانی، تهران: دانشگاه تهران، چاپ ۵.

واصف مدرسی، محمدمهدی (بی‌تا)، حکایات دلپسند، به اهتمام محمد عبدالرحمان بن حاجی محمد روشن، نسخه چاپ سنگی، کانپور: مطبع نظام.

۱۲۰ کهن‌نامهٔ ادب پارسی، سال ۱۷، شمارهٔ ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۵

هالالی جغتایی، بدرالدین (۱۳۳۷)، دیوان هالالی جغتایی با شاه و درویش و صفات العاشقین، تصحیح سعید نفیسی، تهران: سنایی.

هنر/رویک‌شب (۱۳۲۸)، ترجمهٔ عبداللطیف طسوجی، تهران: کتابخانهٔ علی‌اکبر علمی و شرکا.